

ทวารวดีในศรีสะเกษ : ชุมชนโบราณและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16¹

วุฒิชัย นาคเขียว^{2*}, บริพัตร อินปาติ², ศิริวุฒิ วรรณทอง² และ ธัญพงศ์ สารรัตน์³

² คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ ประเทศไทย

³ คณะครุศาสตร์และการพัฒนามนุษย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ ประเทศไทย

Dvaravati in Sisaket: Ancient Communities and Historical Evidence in the Mun - Huai Thap Than River Basin During the 12th - 16th Buddhist Centuries

Wuttichai Nakkiew^{2*}, Boripat Inpata², Siriwuth Wannathong² and Thanyapong Sararat³

² Faculty of Humanities and Social Sciences, Sisaket Rajabhat University, Thailand

³ Faculty of Education and Human development, Sisaket Rajabhat University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 25 September 2024

Revised 16 November 2024

Accepted 20 November 2024

คำสำคัญ

ทวารวดี

ศรีสะเกษ

ชุมชนโบราณ

หลักฐานทางประวัติศาสตร์

ลุ่มแม่น้ำมูล-ห้วยทับทัน

* Corresponding author

E-mail address:

n.wuttichai1991@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ของการศึกษาสองประการ ประการแรก ศึกษาแหล่งประวัติศาสตร์และชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ และประการที่สอง ศึกษาความสำคัญของหลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าว โดยใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในการสำรวจและวิเคราะห์หลักฐานที่พบในชุมชนโบราณเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏร่องรอยในพื้นที่ดังกล่าวจากการศึกษาพบว่าชุมชนโบราณสมัยทวารวดีไม่น้อยกว่าสี่ชุมชนตั้งตัวเรียงรายอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทัน และมีหลักฐานอย่างน้อยห้าประเภทที่สะท้อนอิทธิพลทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 คือ 1) ลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบสองชั้น 2) เสาหินทรายหรือศิลาแลง 3) ชากโบราณสถานสฤปหรือเจดีย์ก่อด้วยอิฐดินเผา 4) ศิลาจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ และ 5) ชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กเนื่องในพุทธศาสนาที่คาดว่าสัมพันธ์กับนิกายมหายาน บทความนี้ต้องการเสนอว่าวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษเป็นส่วนหนึ่งของ

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและ พัฒนาการชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำห้วยทับทันในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ” โดยได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณแผ่นดินด้าน ววน. ประเภท Basic research ประจำปีงบประมาณ 2567 (สัญญา มรภ.ศก. เลขที่ ววน. 012/2567)

Keywords:

Dvaravati,
Sisaket,
ancient communities,
historical evidence,
Mun-Huai Thap Than river
basin

บทคัดย่อ (ต่อ)

“วัฒนธรรมทวารวดีอีสาน” ที่รับอิทธิพลความเชื่อทางพุทธศาสนาจากหลากหลายช่องทางเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อท้องถิ่น และในบางกรณียังพบร่องรอยวัฒนธรรมเจนละผสมผสานอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษพบหลักฐานที่หลากหลายทั้งที่สะท้อนถึงอิทธิพลความเชื่อทางศาสนาและอำนาจทางการเมืองที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ แต่น่าเสียดายปัจจุบันยังขาดการศึกษาทางวิชาการและการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเพียงพอ เพื่อไขปริศนานี้ให้กระจ่าง

Abstract

This research article had two objectives: first, to study the historical sites and ancient communities of the Dvaravati culture in the Mun - Huai Thap Than river basin within Sisaket Province, and second, to study the significance of historical evidence in the Dvaravati culture in this region. This study is based on historical and archaeological research methodology, which explores and analyzes evidence that was found in ancient settlements to explain the relationship of the Dvaravati culture as evidenced in the area. The results revealed that no fewer than twenty ancient communities in the Dvaravati culture were located along the Mun-Huai Thap Than river basin. It was found that at least five types of evidence reflecting the cultural influence of the Dvaravati culture from the 12th to 16th Buddhist centuries: 1) double-moated earthen ramparts, 2) sandstone or laterite *sema* stones, 3) archaeological sites of stupas or pagodas made of burnt clay bricks, 4) Sanskrit inscriptions written in the Pallava script, and 5) small fragments of Buddhist statues believed to be related to Mahayana Buddhism. The article posits that the Dvaravati culture in Sisaket province is a part of the “Isan Dvaravati culture” or “Northeastern Dvaravati culture,” which absorbed Buddhist beliefs from various sources and blended them with local traditions. In some cases, traces of Zhenla culture were found mixed with other cultures in the same area. As a result, traces of Dvaravati culture in Sisaket were found with various pieces of evidence that reflected the influence of religious beliefs and the overlapping political power. Unfortunately, there is a lack of sufficient academic research and archaeological excavation.

1. บทนำ

ภายใต้ลำดับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองศรีสะเกษ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่าด้วยวัฒนธรรมทวารวดีถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่นี้มาตั้งแต่ทศวรรษ 2530 และได้กำหนดช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองไว้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-16 แต่ความรุ่งเรืองนี้ไม่ได้ทำให้เมืองศรีสะเกษโดดเด่นขึ้นมา ในฐานะพื้นที่ที่มีการปะทะสังสรรค์ของวัฒนธรรมท้องถิ่นกับความเชื่อพุทธศาสนาที่มักมาพร้อมกับกระแสวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งปัญหาเช่นนี้อาจเป็นผลมาจากการพบหลักฐานกระจุกตัวอยู่อย่างจำกัดและการศึกษาทางวิชาการที่ยังไม่กว้างขวางเพียงพอ ตรงกันข้ามกับการบ่งบอกรอยวัฒนธรรมเขมรโบราณที่ถูกหยิบยกขึ้นมาศึกษาจนทำให้กลายเป็นวัฒนธรรมที่โดดเด่นและเป็นที่รู้จักของบุคคลทั่วไปมากที่สุด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าร่องรอยวัฒนธรรมเขมรโบราณ น่าสนใจทั้งในแง่จำนวนแหล่งโบราณสถาน ศิลปกรรม และยังสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ท้องถิ่นที่ใช้ภาษาเขมรอยู่ด้วย วัฒนธรรมทวารวดีที่เคยถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งในประวัติศาสตร์เมืองศรีสะเกษ จึงเป็นเพียงร่องรอยทางวัฒนธรรมย่อย ๆ ที่เกิดขึ้นภายใต้การประกอบสร้างหลักคิดชุมชนจินตกรรม (Anderson, 2006) เพื่อยืนยันความเก่าแก่ยาวนานตามลำดับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ แต่แทบไม่มีความหมายต่อสำนึกและความรับรู้ของผู้คนอย่างชัดเจน ดังนั้น จึงมีผลทำให้องค์ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ ถูกทิ้งร้างไม่ต่างจากซากชุมชนโบราณและโบราณวัตถุที่พบกระจัดกระจายอยู่ทั่วบริเวณ ถึงแม้ว่าชุมชนวิชาการด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี จะรู้จักและคุ้นเคยกับวัฒนธรรมทวารวดีในฐานะรากฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญมาตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2500 แล้วก็ตาม

ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษพบชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบหนาแน่นที่สุดอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศล การพบชุมชนในลักษณะดังกล่าวอาจจะนิยามว่าเป็นทวารวดีอีสานที่สืบทอดการใช้พื้นที่มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์/ยุคเหล็ก โดยสามารถจำแนกคร่าว ๆ ได้อย่างน้อยสามประเภท คือ *ประเภทแรก* เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแต่ไม่พบหลักฐานอื่นที่ชัดเจน ส่วนมากเป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในพื้นที่โคกเนินที่มีลำน้ำหรือคลองขนาดเล็กไหลผ่าน *ประเภทที่สอง* เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบที่พบร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เพราะพบหลักฐานการผลิตเหล็ก เช่น เศษตะกั่วหรือพบหลุมฝังศพที่มีภาชนะหรืออาวุธที่ทำด้วยโลหะ และ *ประเภทที่สาม* ชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบที่พบหลักฐานเสมา ซากอิฐดินเผา และซากอาคารโบราณร่วมสมัยทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 12-16 ทั้งนี้ การพบชุมชนดังกล่าวอาจเป็นเพราะว่าในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศลมีลักษณะภูมิศาสตร์เอื้อต่อการดำรงชีวิตและติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนอื่นได้สะดวก โดยเฉพาะการมีแม่น้ำอย่างน้อย 3 สายไหลมาบรรจบกัน ได้แก่ แม่น้ำมูลที่ไหลมาจากแอ่งโคราช แม่น้ำห้วยทับทันที่ไหลลงมาจากเทือกเขาพนมดงรัก และยังมีลำน้ำเสียวที่ไหลมาจาก

อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ไหลต่อผ่านมาทางจังหวัดร้อยเอ็ด จนมาบรรจบกันในที่สุดที่อำเภอราศีไศล พื้นที่ดังกล่าวไม่เพียงเป็นศูนย์รวมขนาดย่อมของการคมนาคมของผู้คนเท่านั้น แต่ยังเป็นตำแหน่งของการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจอีกด้วย เพราะจะเห็นได้ว่าตามแนวทิศทางการไหลของแม่น้ำทั้งสามแห่งนี้ล้วนพบการกระจายตัวของร่องรอยชุมชนโบราณที่มีลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบอยู่ไม่น้อยกว่ายี่สิบชุมชน นอกจากนี้ พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอราศีไศลยังเป็นที่ราบซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ราบขนาดใหญ่ที่เชื่อมต่อกับพื้นที่อื่น ๆ ของจังหวัดข้างเคียง โดยรู้จักกันดีในชื่อ “ทุ่งกุลาร้องไห้” ซึ่งกินพื้นที่ขนาดใหญ่ในอีสานใต้ พื้นที่ราบแห่งนี้ไม่เพียงแต่เป็นแหล่งกิจกรรม การผลิตเกลือ และเหล็กที่สำคัญ แต่ยังเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยชุมชนก่อนประวัติศาสตร์กระจายตัวอยู่เป็นจำนวนมาก ในขณะที่ตัวอำเภอราศีไศลเองในเขตที่ราบตอนบนแม่น้ำมูล ก็พบแหล่งโบราณคดีที่ชี้ให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของผู้คนก่อนประวัติศาสตร์และผู้คนในช่วงยุคพุทธศตวรรษที่ 12-16 อยู่หลายแห่ง

ชุมชนโบราณเหล่านี้จะมีความสัมพันธ์กับกลุ่มชุมชนโบราณอื่น ๆ ที่อยู่ในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในอำเภอและจังหวัดอื่น ๆ รายรอบ โดยสามารถสังเกตได้จากโบราณวัตถุหลายชิ้นที่พบการเรียงตัวกันของชุมชนต่าง ๆ ซึ่งเชื่อมชุมชนที่มีทรัพยากรที่โดดเด่นอย่างเกลือและเหล็กเข้ากับชุมชนอื่น ๆ ในอาณาบริเวณ รวมไปถึงความคล้ายคลึงกันทางวัฒนธรรมบางอย่างที่ปรากฏผ่านโบราณวัตถุและโบราณสถานในแหล่งโบราณคดีเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่ใช้เนื่องในพิธีเผาศพหรือสิ่งปลูกสร้างทางศาสนาที่บ่งชี้ถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดี แต่การพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศล ไม่ใช่พื้นที่เดียวที่พบการกระจายตัวของวัฒนธรรมดังกล่าว เพราะในพื้นที่แถบเทือกเขาพนมดงรักและพื้นที่ราบบริเวณลุ่มน้ำของจังหวัดศรีสะเกษ เช่น อำเภอภูสิงห์ พบเสมาและรอยพระพุทธรูปที่มีรอยสลักธรรมจักรบริเวณกึ่งกลางพระบาท อีกทั้งยังพบผลาญหินที่มีร่องรอยร่องรอยที่ถูกขุดเจาะเรียงรายอยู่จำนวนหลายจุด คล้ายเป็นรูที่ใช้สลักเสมาหรือหินตั้งเพื่อแสดงเขตหลักทางศาสนาหรือสะท้อนความเชื่อบางอย่างของท้องถิ่น (รอกการพิสูจน์อย่างเป็นรูปธรรมจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี) นอกจากนี้ ในอำเภอกันทรลักษ์ยังพบเสมาศิลาแลงที่แกะสลักคล้ายกลีบบัวสูงประมาณ 2 เมตร มากกว่าสิบหลักอยู่ในวัดบ้านไฮ ตำบลกระแซง ขณะที่ในอำเภอใกล้เคียงอย่างอำเภอขุนหาญก็พบเสมาหินทรายทรงกลีบบัวที่บ้านหลักหิน วัดบ้านพราน และที่ปราสาทตำหนักไทรก็พบร่องรอยการก่ออิฐดินเผาที่บริเวณฐานปราสาทที่เชื่อว่าน่าจะเป็นโครงสร้างศิลปะแบบทวารวดีในราวพุทธศตวรรษ 12-16 มาก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นวัฒนธรรมเขมรแบบบาปวนในภายหลัง

สำหรับในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันเองพบว่ามีร่องรอยทวารวดีกระจายตัวอยู่ในชุมชนโบราณอีกจำนวนหนึ่ง เช่น วัดบ้านผือใหม่และวัดพระธาตุศรีโสมภณ อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ พบเสมาจำนวนกว่าสิบหลักอยู่ในชุมชน นอกจากนี้ในพื้นที่ใกล้เคียงในอำเภออุทุมพรพิสัย

ยังพบการกระจายตัวของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบสองชั้น ในชุมชนบ้านค้อสระกำแพงใหญ่ บ้านพงพรต บ้านทุ่งไชย อีกทั้งยังมีชุมชนที่มีคูน้ำคันดินลักษณะใกล้เคียงกันที่บ้านเมืองหลวงและบ้านอ้อในเขตอำเภอห้วยทับทัน คาดว่าคงสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่ในพื้นที่อุทุมพรพิสัยอีกทอดหนึ่ง ซึ่งหลักฐานที่พบเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าวัฒนธรรมทวารวดีเป็นหนึ่งในอารยธรรมสำคัญของจังหวัดศรีสะเกษ และน่าจะสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ใกล้เคียงอื่น ๆ ด้วย ไม่ว่าจะเป็นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์ ยโสธร อำนาจเจริญ ร้อยเอ็ด เป็นต้น แต่ดูเหมือนว่าที่ผ่านมาการศึกษาความสำคัญของวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่นี้ยังไม่ได้รับความสนใจมากนัก ทั้งนี้อาจเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายประการ เช่น มีหลักฐานที่ค้นพบน้อยเกินไปที่จะชี้ชัดว่าพื้นที่นี้คือแหล่งรองรับวัฒนธรรมทวารวดี รวมไปถึงข้อจำกัดทางวิชาการที่ยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ที่หลากหลายมากพอที่จะช่วยทำให้วัฒนธรรมทวารวดีมีความโดดเด่นขึ้นมา

แต่ควรกล่าวด้วยว่า การพบหลักฐานในวัฒนธรรมทวารวดีผสมอยู่กับหลักฐานสมัยวัฒนธรรมอื่น ๆ เช่น วัฒนธรรมเขมรสมัยเจนละหรือเขมรสมัยเมืองพระนคร นับเป็นหลักฐานอีกลักษณะหนึ่งที่สามารถพบได้ทั่วไปในจังหวัดศรีสะเกษ แต่ความน่าสนใจของหลักฐานเหล่านี้ อาจเกิดขึ้นได้จากการผสมผสานทางวัฒนธรรม ซึ่งแสดงถึงการปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ขณะเดียวกัน การพบหลักฐานที่ไม่สอดคล้องกับยุคสมัยวัฒนธรรมทวารวดีก็เป็นประเด็นที่ไม่ควรละเลย เพราะในแง่หนึ่งก็อาจเป็นไปได้ว่าวัฒนธรรมอื่นที่เข้ามาในพื้นที่นี้ มีบทบาทสูงกว่าหรือมีอำนาจทางการเมืองมากจนทำให้กลุ่มวัฒนธรรมดั้งเดิมถูกสลายหรือถูกเคลื่อนย้ายไปสู่พื้นที่อื่น ซึ่งในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษพบชุมชนโบราณที่แสดงถึงความไม่ลงรอยทางวัฒนธรรมในลักษณะดังกล่าวอยู่ไม่น้อย

บทความวิจัยนี้ไม่ได้มีเป้าหมายหลักเพื่อศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับการผสมผสานทางวัฒนธรรมโดยตรง แต่เป็นผลจากความพยายามคลี่คลายประเด็นปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ศรีสะเกษยุคโบราณ ผ่านวัฒนธรรมทวารวดีที่พบร่องรอยหลักฐานกระจายอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยมีวัตถุประสงค์ของการศึกษาสองประการ คือ ประการแรก ศึกษาแหล่งประวัติศาสตร์และชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลและห้วยทับทันในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ และประการที่สอง ศึกษาความสำคัญของหลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าว โดยใช้วิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ในการสำรวจและวิเคราะห์หลักฐานที่พบในชุมชนโบราณของแต่ละท้องที่ เพื่ออธิบายถึงความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏร่องรอยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว ซึ่งงานวิจัยที่ผ่านมาประเมินความสำคัญของพื้นที่ไว้ได้เท่าใด ความสัมพันธ์กับลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 และโดยมากมักมองประวัติศาสตร์ยุคโบราณในพื้นที่นี้ ในลักษณะความเป็นสากลหรือเป็น

หนึ่งเดียวกันกับศูนย์กลางวัฒนธรรมในภาคกลาง จนละเลยการดำรงอยู่ของประวัติศาสตร์เรื่องหนึ่ง ๆ ที่มีทั้งเงื่อนไขเฉพาะในระดับท้องถิ่น และมีทั้งจุดเชื่อมโยงในระดับภูมิภาค ในแต่ละท้องถิ่นที่แตกต่างกันออกไป (พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2557ข, น. 209) ดังนั้นเพื่อให้เรามีความเข้าใจต่อช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 จึงจำเป็นต้องอาศัยการผสมผสานการวิจัยด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีเข้าด้วยกัน เพื่อให้เห็นพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในพื้นที่นี้ได้ดียิ่งขึ้น

จากการศึกษาพบว่าชุมชนโบราณสมัยทวารวดีไม่น้อยกว่าสิบชุมชนตั้งตัวเรียงรายอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทัน อีกทั้งยังพบว่ามีหลักฐานอย่างน้อยห้าประเภทที่สะท้อนอิทธิพลทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 กล่าวคือ 1) ลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบสองชั้น 2) เสาทำด้วยหินทรายหรือศิลาแลง 3) ซากโบราณสถานสถูปหรือเจดีย์ก่อด้วยอิฐดินเผา 4) จารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ และ 5) ชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กเนื่องในพุทธศาสนาที่คาดว่าสัมพันธ์กับความเชื่อในนิคายมหายาน หลักฐานที่พบเหล่านี้ นำมาสู่ข้อเสนอลักษณะสำคัญของบทความนี้ว่าวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษเป็นส่วนหนึ่งของ “วัฒนธรรมทวารวดีอีสาน” หรือ “วัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ที่รับอิทธิพลความเชื่อทางพุทธศาสนาจากหลากหลายช่องทางผ่านเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อท้องถิ่น การปรากฏตัวของวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่นี้ สะท้อนให้เห็นว่าศรีสะเกษยุคโบราณไม่เพียงพบความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่เข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่ดังกล่าว แต่ยังเป็นพื้นที่ซึ่งมีชุมชนโบราณบางส่วนพยายามรักษาความเป็นอิสระในตัวเอง ขณะที่อีกบางส่วนพยายามปรับตัวกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งกับวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษพบหลักฐานค่อนข้างหลากหลาย แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบัน ยังขาดการศึกษาทางวิชาการและการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเพียงพอเพื่อไขปริศนานี้ให้กระจ่าง

2. ปริศนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จุดเริ่มต้นของการศึกษาร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ น่าจะเกิดขึ้นภายหลังจากกรมศิลปากรร่วมมือกับพิพิธภัณฑสถานมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย (Museum at the University of Pennsylvania) ดำเนินโครงการสำรวจพื้นที่เพื่อสร้างภาพจำลองลักษณะชุมชนโบราณในพื้นที่อำเภอรามันไสล เมื่อ พ.ศ. 2526 หลังจากโครงการนี้ได้ดำเนินงานร่วมกันและสำรวจแหล่งโบราณสถานในภูมิภาคต่าง ๆ ของไทยมาแล้วตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2500 (Peleggi, 2016, p. 95) ซึ่งมีผลทำให้เรื่องราวเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าวได้รับความสนใจต่อสาธารณชนในฐานะมรดกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ช่วยย้ำว่าพื้นที่นี้มีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์ ที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมมาแล้วอย่างน้อย

ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา รวมถึงส่งเสริมข้อมูลทางวิชาการเกี่ยวกับการกระจายตัวของวัฒนธรรมทวารวดีในอีสานใต้ในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล และความสำคัญของรากฐานทางภูมิศาสตร์ที่เชื่อมโยงการคมนาคมของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวด้วย แต่ดูเหมือนว่าอีกหลายทศวรรษต่อมาการศึกษาเรื่องราวเหล่านี้ซบเซาลงไปไม่พบว่ามีหน่วยงานหรือองค์กรใดเข้ามาทำการสำรวจชุดค้นอย่างเป็นระบบ กระทั่งเวลาล่วงมาถึง พ.ศ. 2564 ผู้ว่าราชการจังหวัดศรีสะเกษจึงได้เริ่มลงพื้นที่ตรวจเยี่ยมและวางแผนพัฒนาพื้นที่เพื่อการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ภายหลังจากนั้นอีกหนึ่งปีใน พ.ศ. 2565 กรมศิลปากรจึงได้มีการขุดตรวจ และเขียนแบบสภาพปัจจุบันจากแหล่งโบราณสถาน รวมถึงได้กำหนดอายุของแหล่งโบราณสถานในบริเวณดังกล่าวไว้ที่ประมาณพุทธศตวรรษ 12-16 (กรมศิลปากร, 2565)

แต่การขุดค้นครั้งล่าสุดนี้ จำกัดพื้นที่อยู่เพียงบริเวณแหล่งโบราณสถานกู่แก้วสีท บ้านห้วยน ตำบลห้วยนคำ อำเภอรามัน โขงเจ็ญ ขณะที่ร่องรอยการตั้งชุมชนโบราณร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำห้วยทับทัน (อ.ห้วยทับทัน อ.โพธิ์ศรีสุวรรณ อ.เมืองจันทร์ อ.บึงบูรพ์ และ อ.อุทุมพรพิสัย) กลายเป็นพื้นที่ตกสำรวจจากการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี บริบทของการศึกษาเช่นนี้ชี้ชวนให้เกิดข้อสงสัยขึ้นจำนวนหนึ่ง ว่าทำไมการศึกษาร่องวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าวจึงขาดความต่อเนื่อง หรือทำไมเรื่องราวของทวารวดีในพื้นที่แห่งนี้ถึงถูกทิ้งร้างให้กลายเป็นปริศนา ค้างคามหาหลายทศวรรษ และด้วยเหตุปัจจัยนี้หรือไม่ ที่ทำให้องค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ยุคโบราณของเมืองศรีสะเกษ มีความสับสนและก่อให้เกิดปัญหาความเข้าใจผิดที่มีความลึกซึ้งไม่ลงรอยกันอยู่เสมอ (วุฒิชัย นาคเขียว, 2567) โดยเฉพาะความสัมพันธ์อันเป็นลักษณะร่วมทางวัฒนธรรม (coexisting cultures) ระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณที่มีร่องรอยหลักฐานปรากฏกระจายผสมปนเปอยู่ทั่วบริเวณ ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่นี้เอง ยังมักถูกมองข้ามรายละเอียดที่มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยไปให้น้ำหนักการอธิบายความสัมพันธ์ร่วมกับวัฒนธรรมทวารวดีที่มีศูนย์กลางอยู่ในพื้นที่ภาคกลางของไทย (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544, น. 62)

เหตุผลทางวิชาการที่พยายามปักหมุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดีไว้ที่ภาคกลางนั้น น่าจะเกิดขึ้นจากอิทธิพลองค์ความรู้ของนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีรุ่นก่อนทศวรรษ 2500 เช่น ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès), ช็อง บัวเชอลิเยร์ (Jean Boisselier), ควอริตช์ เวลส์ (Quaritch Wales), ปีแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont), สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ, หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, และมานิต วัลลิโกดม (วาร์ณ โอสถารมย์, 2547, น. 14-20; สุภัทรดิศ ดิสกุล, หม่อมเจ้า, 2560, น. 20-26) ที่พยายามร่วมกันตั้งข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับจุดศูนย์กลางของทวารวดีไว้อย่างน้อยสี่แห่ง ได้แก่ แห่งแรก คือแหล่งโบราณคดีคูบัว

จังหวัดราชบุรีในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำป่าสัก แหล่งที่สอง คือแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี อยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำท่าจีน แหล่งที่สาม คือเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม แหล่งชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแหล่งสุดท้าย คือเมืองจันทน์ จังหวัดนครสวรรค์-ลพบุรี ชุมชนโบราณเก่าแก่ที่ถูกบันทึกในเอกสารจีนและตำนานท้องถิ่นเรื่องพระนางจามเทวีที่เชื่อว่าเป็นสาวขวามอญเดินทางไปแต่งงานกับกษัตริย์เมืองหริภุญชัย

การสันนิษฐานถึงความเป็นไปได้ของทั้งสี่แห่งนี้ น่าจะมาจากการค้นพบร่องรอยทางประวัติศาสตร์ ที่ปรากฏชัดเจนทั้งในแง่ของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่สะท้อนหลักคิดทางพุทธศาสนา เช่น ธรรมจักร จารึก เหรียญเงิน จดหมายเหตุจีน ตลอดจนถึงลักษณะพื้นฐานของชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ฯลฯ (สฤณีพงศ์ ขุนเดช, 2559; Higham, 2002, p. 229) การค้นพบร่องรอยดังกล่าว เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าหลักฐานที่พบในขณะนั้น เป็นสิ่งยืนยันถึงสถานะความเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดีที่อยู่ในพื้นที่ภาคกลางของไทยก่อนจะขยายไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะอิทธิพลด้านพุทธศาสนาที่เชื่อว่าจะรับมาจากขวามอญโบราณ ตัวอย่างเช่น กรณีภาคอีสานที่พบกลุ่มชนชาว “ญ้อกูร” (บางแห่งเรียก “เนียะกุล” “ชาวบน” “คนดง” หรือ “ชาวละว้า”) ที่อาศัยอยู่ในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ และเพชรบูรณ์ เชื่อว่าน่าจะเป็นกลุ่มชนขวามอญโบราณที่พบนอกพื้นที่ภาคกลางของไทย ซึ่งอาจจะอพยพเคลื่อนย้ายหรือเป็นกลุ่มชนท้องถิ่นที่ได้รับอิทธิพลความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาจากขวามอญในภาคกลางมาอีกทอดหนึ่ง (พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2557ก, น. 79)

ความสำคัญของประเด็นนี้คงจะได้รับข้อมูลมาตั้งแต่ทศวรรษ 2430 จากผลงานของนักวิชาการด้านตะวันออกศึกษาชาวอังกฤษชื่อ ซามูเอล บีล (Samuel Beal) ซึ่งได้อ่านตัวอักษรจีนในประวัติราชวงศ์ถังและบันทึกการเดินทางชาวจีนจากเมืองจีนไปยังอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 12 เมื่อ พ.ศ. 2427 โดยได้ให้ความเห็นไว้ว่า บันทึกดังกล่าวได้ระบุถึงเมืองแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปที่มีผู้คนนับถือพุทธศาสนา ตั้งอยู่ระหว่างอาณาจักรศรีเกษตร (พม่า) กับอาณาจักรอีสานปุระ (กัมพูชา) มีชื่อว่า “ตัวหลัวบัวตี้” หรือ “ฉวนหลัวบัวตี้” และ/หรือ “ฉัวหัวบัวตี้” โดยข้อความภาษาจีนเหล่านี้สามารถถอดความเป็นตัวเขียนภาษาสันสกฤตได้ว่า “ทวารวดี” (ยอร์ช เซเดส์, 2542, น. 166-167; Boeles, 1964, pp. 99-100) นอกจากนี้ ในอีกประมาณ 80 ปีต่อมา ได้พบหลักฐานยืนยันถึงการมีอยู่ของเมืองแห่งนี้จากเหรียญเงินที่มีการเปิดเผยว่าพบในบริเวณซากปรักหักพังของพระปฐมเจดีย์เมื่อ พ.ศ. 2506 ซึ่งในด้านหนึ่งของเหรียญ พบจารึกตัวอักษรสมัยพุทธศตวรรษที่ 11-12 อ่านความในจารึกพบข้อความว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณย” แปลว่า “แต่บุญของพระราชแห่งศรีทวารวดี” (ยอร์ช เซเดส์, 2542, น. 171) จากนั้นอีกไม่นาน นักวิชาการได้ตั้งข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมว่าสถานนามของทวารวดี น่าจะมีความเกี่ยวเนื่องกับการตั้งชื่อเมืองหลวงของสยามสมัย

กรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะเมื่อพบว่ามีการใช้คำว่า “ทวารวดี” ปรากฏอยู่ในสถานนามของกรุงศรีอยุธยาในชื่อเต็มที่ว่า “กรุงเทพพระมหานครบวรทวารวดีศรีอยุธยา” (Boeles, 1964, p. 103) และขณะเดียวกัน ในสำเนาที่รับรู้ของชาวพม่าเมื่อครั้งชนะในศึกสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2310 ก็เรียกกรุงศรีอยุธยาว่า “ทวารวดี” ดังที่ปรากฏในจารึกปืนใหญ่ที่พม่าขนกลับไปเก็บไว้ที่เมืองมัตตะเลย์ ซึ่งปัจจุบันถูกขนย้ายไปที่ประเทศอังกฤษ ณ อาคาร Chatham Dockyard ของสำนักงานกิจการทหารเรือและนาวิกโยธิน (“นัก ปวศ.ถอดรหัสจารึกพม่าบน ‘ปืนใหญ่’,” 2563)

ความน่าสนใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในประเทศไทยจึงทวีความสำคัญมากขึ้น เพราะแวดวงวิชาการได้ขยายพื้นที่การศึกษาจากภาคกลางไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ ทั่วประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ภาคอีสาน เมื่อมีผู้ค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤต อักษรสมัยก่อนเมืองพระนคร ปรากฏชื่อเมือง “ศรีจินาสะ” ใกล้สะพานชีกุน อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2482 ขณะที่กำลังดำเนินโครงการตัดถนนใหม่ แต่การค้นพบครั้งนั้น ไม่มีผู้ใดทราบว่าศิลาจารึกหลักนี้มาจากที่ไหน แม้แต่ยอร์ช เซเดส์ ก็ยังฉงนต่อการพบจารึกหลักนี้พอสมควร จึงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “ตามสภาพที่ค้นพบก็อาจกล่าวได้ว่า คงอยู่ที่นั่นตั้งแต่ครั้งพระนครศรีอยุธยายังเป็นราชธานี เราไม่สามารถทราบได้ว่า ศิลาจารึกนี้อยู่ที่นั่นมาตั้งแต่แรกสร้าง หรือนำมาจากที่อื่น แต่ก็คงจะนำมาจากที่อื่นมากกว่า” (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513, น. 216-217) แสดงให้เห็นว่าข้อมูลและความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในช่วงทศวรรษ 2480 ในประเทศไทย ยังเป็นประเด็นปริศนาที่ยังหาคำตอบได้ไม่ชัดเจน

กระทั่งมีการค้นพบจารึกภาษาสันสกฤตปนกับภาษาเขมรหลักหนึ่งที่บ้านบ่ออีกา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีข้อความอธิบายเกี่ยวกับพระราชแห่งอาณาจักรศรีจินาสะ ที่ท่านทรงอุทิศปัสสุสัตว์และทาสชายและหญิงถวายแด่พระสงฆ์ สอดคล้องกับข้อความในจารึกที่พบที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่ระบุถึงอาณาจักร “ศรีจินาสะ” อันมีลักษณะเด่นคำใกล้เคียงกัน นอกจากนี้การค้นพบจารึกที่บ้านหินซอน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมาของช็อง บัวเชอลิเยร์ (Jean Boisselier) ยังเป็นหลักฐานยืนยันว่าศรีจินาสะน่าจะเจริญรุ่งเรืองในดินแดนแถบนี้ กล่าวคือ บริเวณพื้นที่ราบสูงโคราชอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษ 13-16 (สุรพล ดำริห์กุล, 2567, น. 144) จากนั้น ยอร์ช เซเดส์ จึงได้ให้ความเห็นเพิ่มเติมต่อหลักฐานจารึกเหล่านี้ว่า “ดินแดนแถบจังหวัดนครราชสีมา เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรโบราณชื่อศรีจินาสะนั้น ยังไม่เป็นส่วนหนึ่งของประเทศกัมพูชา” (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513, น. 221-222) จึงอาจกล่าวได้ว่า ก่อนที่อาณาจักรเขมรโบราณจะสามารถแผ่อิทธิพลเข้าสู่พื้นที่ภาคอีสาน พื้นที่บริเวณนี้คงจะเคยมีรัฐหรือ

อาณาจักรโบราณที่ชื่อว่า “ศรีจนาศะ” อยู่มาก่อน และน่าจะสัมพันธ์กับอิทธิพลความเชื่อพุทธศาสนาเกี่ยวเนื่องกับทวารวดีที่พบอยู่ในพื้นที่ภาคกลางของไทย

จากข้อค้นพบและการสันนิษฐานของยอร์ช เซเดส์ได้กระตุ้นให้เกิดความสนใจวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในภาคอีสานอย่างมีนัยสำคัญ พบว่ามีนักวิชาการไทยได้ขยายสนามการศึกษาด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นชิน อยู่ดี ที่ศึกษา “วัฒนธรรมหินใหญ่ในประเทศไทย” (ชิน อยู่ดี, 2529) ศรีศักร วัลลิโภดม ที่เริ่มศึกษาร่องรอยเกี่ยวกับ “อีสานสมัยทวารวดี” “เสมาอีสาน” รวมไปถึง “เสมาหินอีสานการสำรวจและการศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533) หรือแม้แต่ผาสุข อินทรารูฐที่ให้ความสนใจต่อการขุดค้นวัฒนธรรมทวารวดี ในพื้นที่ภาคอีสานที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ผาสุข อินทรารูฐ, 2544) ขณะที่ ธิดา สาระยา ได้ศึกษาประวัติศาสตร์อีสานโบราณผ่าน “อาณาจักรเจนละ” ซึ่งเชื่อว่ามีจุดกำเนิดอยู่บริเวณลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี อันเป็นต้นรากของต้นตระกูลเสนะของกษัตริย์องค์สำคัญที่มีพระราชอำนาจแผ่ไพศาลในพื้นที่นี้คือพระเจ้าจิตรเสน และมีอิทธิพลคาบเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานด้วย (ธิดา สาระยา, 2540) นอกจากนี้ ยังพบว่ามิ่งงานศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีปรากฏในรูปแบบงานวิทยานิพนธ์ บทความ และหนังสือ ออกมาจำนวนมากในช่วงทศวรรษ 2520-2540 กระทั่งพบว่าในหนังสือแบบเรียนประวัติศาสตร์ไทยในช่วงยุคก่อนสมัยใหม่ ต้องบรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับทวารวดีไว้เป็นส่วนหนึ่งในฐานะเมืองหรือรัฐโบราณก่อนการสถาปนาแคว้นสุโขทัย (นภวรรณ มีลักษณะ, 2548, น. 5)

แต่ความน่าสนใจของวัฒนธรรมทวารวดีไม่ได้สิ้นสุดอยู่เพียงเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ พ.ศ. 2566 องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือองค์การยูเนสโก (United Nations Educational, Scientific, and the Cultural Organization World Heritage List - UNESCO) ประกาศให้เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ได้รับขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกทางด้านวัฒนธรรมในบัญชีรายการมรดกโลก และหลังจากนั้นอีกเพียงหนึ่งปีในช่วงปลายเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2567 อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ก็ได้รับการพิจารณาขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกตามมาเป็นลำดับ แหล่งโบราณทั้งสองแห่งนี้มีจุดร่วมทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจอยู่ที่การพบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดี ไม่ว่าจะเป็นการสลักพระพุทธรูปในผนังถ้ำ ลักษณะชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ อาคารศาสนสถานขนาดใหญ่ (เขาค้างนอก เขาค้างใน) หรือแม้แต่ร่องรอยการปักเสาหลักหินหรือเสมาแกะสลักเรื่องชาดกเพื่อกำหนดขอบเขตพื้นที่สังฆกรรมตามความเชื่อของพุทธศาสนา เป็นต้น การพบร่องรอยเช่นนี้ไม่เพียงกระตุ้นให้แวดวงวิชาการตื่นตัวต่อการหวนกลับไปพิจารณาความเป็นศูนย์กลางของทวารวดี แต่เริ่ม

ตั้งข้อสันนิษฐานต่อศูนย์กลางของทวารวดีที่อาจไม่ได้มีอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำบริเวณภาคกลางเพียงพื้นที่เดียว แต่อาจมีศูนย์กลางอื่น ๆ พัฒนาเติบโตขึ้นมาในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ข้อสันนิษฐานนี้ไม่ใช่เรื่องใหม่ในแวดวงวิชาการด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทย เพราะมีการนิยามคำเรียกแทนวัฒนธรรมในพื้นที่ภาคอีสานที่มีอิทธิพลอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ว่า “ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” หรือ “ทวารวดีภาคอีสาน” (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558, น. 16) นอกจากนี้ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล ยังได้แสดงข้อวิจารณ์ต่อการให้น้ำหนักเหตุผลว่า พื้นที่ภาคกลางคือศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดี โดยวิเคราะห์ว่าน่าจะเกิดจากความรู้เกี่ยวกับการลำดับเวลาทางประวัติศาสตร์ของไทย โดยเฉพาะจากฐานความคิดอย่างน้อยสามเงื่อนไข กล่าวคือ ประการแรก กำหนดยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์กับสมัยประวัติศาสตร์ตัดขาดจากกันอย่างชัดเจน ประการที่สอง การยึดมายาคติเรื่องเส้นแบ่งพรมแดนระหว่างประเทศจนทำให้บดบังลักษณะร่วมทางวัฒนธรรมของประเทศเพื่อนบ้านในบางประการลงไป และประการสุดท้าย การยึดติดกับยุคสมัยทางศิลปะจนละเลยการศึกษาพัฒนาการทางสังคม (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2567, น. 49-50) คล้ายกันกับข้อเสนอของกำพล จำปาพันธ์ ที่มองว่าการกำหนดศูนย์กลางของทวารวดีในพื้นที่ภาคกลางนั้น เป็นวิธีการทำให้วัฒนธรรมทวารวดีในอีสานกลายเป็น “ความรู้แบบเจ้าอาณานิคม” (Colonial knowledge) โดยพยายามทำให้พื้นที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งในอำนาจความรู้ของสยาม แทนที่จะปลดปล่อยให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมเหล่านี้ ได้สะท้อนเรื่องราวการเติบโตขึ้นมาผ่านการสั่งสมความเจริญด้วยพลังของท้องถิ่นเอง (กำพล จำปาพันธ์, 2567)

ข้อสันนิษฐานนี้ยังถูกยืนยันผ่านข้อค้นพบของสตีเฟน เอ. เมอร์ฟี (Stephen A. Murphy) ศรัศกร์ วลลิโกดม และรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ที่เสนอว่าหลักฐานเสมออันเป็นลักษณะโดดเด่นที่พบกระจุกกระจายอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานของไทยนั้น คืออัตลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรมของภาคอีสานที่มีพัฒนาการมาจากความเชื่อเรื่องจิตวิญญาณในโลกหลังความตาย แต่เมื่อพุทธศาสนาแผ่ขยายเข้ามามีอิทธิพลต่อผู้คนในพื้นที่นี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 เสมอจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ในการระบุตำแหน่งสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สร้างเพื่อเป็นกุศล และแหล่งประกอบพิธีกรรม นอกจากนี้ ความน่าสนใจยังอยู่ตรงที่ว่าในระหว่างที่พุทธศาสนามีบทบาทสำคัญต่อความเชื่อของผู้คนในพื้นที่นี้ ยังพบว่ามีความเชื่อเรื่องพราหมณ์-ฮินดูเข้ามามีบทบาทสำคัญต่อกลุ่มชนชั้นปกครองท้องถิ่นด้วย ศรัศกร์จึงได้อธิบายเพิ่มเติมถึงสภาพสังคมวัฒนธรรมที่มีความเหลื่อมซ้อนกันเช่นนี้ว่า “ผู้คนส่วนใหญ่นับถือผีและพุทธศาสนา ขณะที่ชนชั้นปกครองนับถือพราหมณ์-ฮินดู” ดังนั้น วัฒนธรรมที่มีความสลับซับซ้อนนี้ จึงทำให้วัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานโดดเด่น และมีลักษณะเฉพาะแตกต่างและผสมผสานศิลปกรรมตามแบบภาคกลางอยู่บ้างพอสมควร (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2559, น. 49; ศรัศกร์ วลลิโกดม, 2565, น. 18-22; Murphy, 2010)

อย่างไรก็ดี หากเราละประเด็นเรื่องความเป็นศูนย์กลางของทวารวดีออกไปเสียก่อน แล้วย้อนกลับมาพิจารณาหลักฐานในพื้นที่มากขึ้น จะพบว่าข้อค้นพบของกังวล คัชชีมา น่าจะเป็นความเห็นของนักวิชาการเพียงไม่กี่คน ที่วิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานแตกต่างจากท่านอื่น โดยให้เหตุผลว่ารอยต่อทางวัฒนธรรมระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีกับวัฒนธรรมเขมร ซึ่งพบหลักฐานบ่งบอกถึงความเหลื่อมซ้อน/ปะปนกันอยู่นั้นมีความน่าสนใจอยู่ที่การพบร่องรอยจารึกของพระเจ้าจิตรเสน (หรือพระเจ้ามเหศวรรมัน กษัตริย์อาณาจักรเจนละครองราชย์อยู่ในช่วง พ.ศ. 1143-1159) ที่พบถึงจำนวน 7 หลักในพื้นที่บริเวณแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและจังหวัดใกล้เคียง กังวลให้ความเห็นว่าจารึกเหล่านี้ทุกหลักล้วนมีข้อความระบุว่า “พระองค์ได้ชนะต่อบริเวณนี้ทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้สร้างคิวลึงค์หรือโคศิลาไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์” (กังวล คัชชีมา, 2562, น. 122) ทั้งนี้มีหลักฐานที่น่าสนใจเป็นพิเศษอยู่ที่ศิลาจารึกดอนชุมเงิน จังหวัดร้อยเอ็ด ที่ปรากฏร่องรอยการทำลายแท่นฐานและคิวลึงค์ ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะการเปลี่ยนการนับถือศาสนาจากพราหมณ์-ฮินดูเป็นพุทธศาสนา เพราะพบหลักฐานพระพิมพ์ศิลปะทวารวดีจำนวน 3 องค์ (อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14) วางอยู่ในวงเศษหินที่เป็นส่วนหนึ่งของคิวลึงค์ที่ถูกทุบทำลายลง (กังวล คัชชีมา, 2562, น. 176)

จากข้อเสนอของกังวล ชี้ให้เห็นว่านี่คือเงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การทำความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น รวมถึงทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเข้ามาของวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่นี้ พบรอยปริแยกทางวัฒนธรรมที่ไม่ได้สมานเป็นหนึ่งเดียวกันทั้งหมด ฉะนั้นหากย้อนกลับมาดูร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่เมืองศรีสะเกษ ซึ่งมีข้อมูลอยู่จำกัดและยังขาดการศึกษาทางวิชาการอย่างเพียงพอ ก็ยิ่งทำให้ปริศนาเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่นี้ถูกประเมินค่าความสำคัญน้อยลง และพลอยถูกทำให้ตกอยู่ในร่มเงาของวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ตลอดจนมองข้ามความไม่ลงรอยของวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกันนี้ด้วย

แต่บทความของสุรรัตน์ บุพผา เรื่อง “โบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก” น่าจะเป็นงานบุกเบิกที่ชี้ให้เห็นร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษมากขึ้น โดยเสนอว่าอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวมีรากฐานมาจากการรับและปรับใช้วัฒนธรรมอินเดียซึ่งเข้ามาในพื้นที่ภาคอีสานอย่างน้อยสองแนวทาง กล่าวคือ แนวทางแรก เข้ามาผ่านวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในยุคเจนละ (พุทธศตวรรษที่ 12-14) ปรากฏในหลักฐานร่องรอยฐานเก่าของปราสาทตำหนักไทรอำเภอลืออำนาจ จังหวัดศรีสะเกษ ที่สร้างด้วยอิฐดินเผากำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 และแนวทางที่สอง เข้ามาโดยวัฒนธรรมทวารวดีในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 เพราะพบหลักฐานความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาใน

วัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางที่รับผ่านมาทางช่องเขาในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ ดังพญาเย็น และพนมดงรัก โดยมีหลักฐานที่สำคัญคือ รอยพระพุทธรูปที่อำเภอกุฉินารายณ์ และสัมพันธ์กับการสร้างเสมาปักไว้ตามเนินดินที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป (สุริรัตน์ บุปผา, 2567, น. 236-237) ทำนองเดียวกันกับรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ที่กล่าวถึงร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีและความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาผ่านหลักฐานใบเสมาที่พบในพื้นที่อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ จากชุมชนสามแห่งคือ บ้านไฮ ตำบลกระแซง บ้านเตี้ยง ตำบลเวียงเหนือ และบ้านตระกาจ ตำบลตระกาจ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2561, น. 55-56) แต่อย่างไรก็ดี งานศึกษาเหล่านี้ก็ยังเป็นการสำรวจและศึกษาวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษเฉพาะในพื้นที่ที่ติดกับเทือกเขาพนมดงรักและพื้นที่ลอนลาดเท่านั้น แต่พื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำสายสำคัญ เช่น ลุ่มน้ำห้วยทับทัน ลุ่มน้ำมูล และอื่น ๆ ยังเป็นพื้นที่ที่ยังไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร

หนังสือเรื่อง “วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดศรีสะเกษ” เป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งที่ทำให้คำอธิบายเรื่องราวของวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ศรีสะเกษเอาไว้ โดยได้กำหนดช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ไว้ที่ประมาณ พุทธศตวรรษที่ 12-16 อีกทั้ง ยังระบุรายละเอียดโครงสร้างชุมชนโบราณไว้ด้วย โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีที่มีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานและมีคูน้ำคันดินล้อมรอบสองชั้น เช่น ในพื้นที่คลองโคกหรือเมืองคงโคก บ้านดอนเกลือ บ้านเมืองแคน บ้านโนนสูง บ้านหนองคู บ้านโนนแกด บ้านคูสระและบ้านชีเหล็ก เป็นต้น (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544, น. 124-126) อย่างไรก็ตาม ข้อมูลในหนังสือเล่มนี้แม้จะมีคุณูปการต่อการศึกษาวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษพอสมควร แต่เป็นข้อมูลที่คัดมาจากรายการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ของกองโบราณคดี กรมศิลปากร ที่รวบรวมไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2526 โดยอาศัยภาพถ่ายทางอากาศเพื่อจำลองภาพชุมชนโบราณขึ้น ดังนั้น ข้อมูลเกี่ยวกับทวารวดีในพื้นที่นี้จึงเน้นไปที่การใช้หลักฐานทางภูมิศาสตร์ของการตั้งชุมชนและแผนผังแหล่งโบราณ ทว่าหลักฐานประเภทอื่น ๆ เช่น เสมา จารึก และซากอาคารโบราณสถาน กลับถูกละเลยไปอย่างน่าเสียดาย

อย่างไรก็ดี การก่อตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุรินทร์ (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป.) ถือเป็นความพยายามครั้งสำคัญระหว่างชุมชนกับหน่วยงานของรัฐ ในการดูแลทรัพยากรทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของชุมชนร่วมกัน โดยเฉพาะหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ เพราะน่าจะเป็นแหล่งข้อมูลเดียวที่เก็บหลักฐานเชิงประจักษ์เกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีได้หลากหลายที่สุดที่พบในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล-ห้วยทับทัน (รวมถึงโบราณวัตถุในสมัยต่าง ๆ เช่น เครื่องประดับเหล็กและสำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โบราณวัตถุสมัยเขมรโบราณ เครื่องปั้นดินเผาสมัยล้านช้าง ชิ้นส่วนรูปเคารพ ฯลฯ) แต่น่าเสียดายที่หลักฐานที่ถูกจัดแสดงไว้อย่างเป็นระเบียบในพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ ไม่ค่อยแพร่หลายต่อความรับรู้ของ

สาธารณชน และไม่ได้ถูกนำมาใช้เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอย่างกว้างขวางนัก ทั้งที่หลักฐานที่ถูกเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ดังกล่าว สำคัญอย่างยิ่งต่อการยืนยันถึงการมีอยู่ของรากเหง้าบรรพชน รวมถึงสามารถสืบสาวพัฒนาการของชุมชนที่เคยตั้งอยู่ในบริเวณนี้ และพื้นที่ใกล้เคียงได้อย่างน่าเชื่อถือด้วย แต่ถูกใช้ประโยชน์ในแง่วิชาการน้อยจนน่าแปลกใจ

3. ทวารวดีในศรีสะเกษ : ชุมชนโบราณและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16

แม่น้ำห้วยทับทันเป็นแหล่งน้ำสำคัญที่ไหลมาจากเทือกเขาพนมดงรักในพื้นที่อำเภอบัวเขต จังหวัดสุรินทร์ ก่อนจะไหลผ่านเข้ามาในพื้นที่ต่าง ๆ ของจังหวัดศรีสะเกษ โดยครอบคลุมพื้นที่หลายอำเภอ ตั้งแต่อำเภอห้วยทับทัน อำเภอกุสุมาลย์ อำเภอเมืองจันทร์ อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ อำเภอเบ็ญจมบุรี และอำเภอรามันไศล อาจประมาณได้ว่าเฉพาะในพื้นที่ศรีสะเกษ พื้นที่ที่แม่น้ำห้วยทับทันไหลผ่านน่าจะครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 1,649.372 ตารางกิโลเมตร (จากพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดศรีสะเกษประมาณ 8,839.90 ตารางกิโลเมตร) นอกจากนี้ ยังพบว่ามีลักษณะภูมิประเทศที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงสลับทุ่งนา มีภูเขา และป่าไม้อยู่ทางตอนใต้ และพื้นที่จะค่อย ๆ ลาดลงสู่ทิศเหนือและทิศตะวันตก ซึ่งเต็มไปด้วย ห้วย คลอง หนอง บึง สาขาต่าง ๆ อีกจำนวนมาก (สำนักงานจังหวัดศรีสะเกษ, 2567, น.10) ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์เช่นนี้จึงเอื้อให้พื้นที่ดังกล่าว เป็นแหล่งอาศัยของมนุษย์ ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เพราะจากการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่วัดบ้านปราสาท บ้านปราสาท อำเภอห้วยทับทัน พบว่ามีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์มาตั้งแต่ยุคสำริด ตอนปลาย ไม่ว่าจะเป็นโครงกระดูกมนุษย์ กำไลสำริด ลูกปัดหินคาร์เนเลียน และภาชนะดินเผา นอกจากนี้ ในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศลซึ่งเป็นจุดบรรจบกันของแม่น้ำห้วยทับทันและแม่น้ำมูล พบว่าในบริเวณบ้านดอนเกลือ ตำบลดู่ อำเภอราษีไศล มีร่องรอยของการผลิตเกลือและการถลุงเหล็ก รวมถึงพบภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกและขวานหินขัด อายุประมาณ 2,500-1,500 ปี (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544, น. 24, 95,125)

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำห้วยทับทัน มีการอาศัยอยู่ของมนุษย์ในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สมัยต่าง ๆ อยู่พอสมควร และในพื้นที่เดียวกันนี้พบร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในยุคประวัติศาสตร์อีกจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นหลักฐานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ เช่น ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทสระกำแพงน้อย ปราสาทบ้านปราสาท ปราสาทปรังค์กู ปราสาทกุสุมาบุรี ปราสาทบ้านค้อ สระน้ำโบราณ (บาราย) บ้านหนองสูง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบร่องรอยของวัฒนธรรมลาวช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 เข้ามาพร้อมกับการกระจายตัวของกลุ่มคนลาวที่เริ่มเข้ามาแทนที่และผสมผสานเข้าเป็นส่วนหนึ่ง

กับกลุ่มคนพื้นเมือง เช่น พบร่องรอยผ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทคัมภีร์ไบเบิล พระพุทธรูปไม้แกะสลัก การสร้างพระธาตุ การสร้างสิม เรื่องเล่าตำนาน (อุสา-บารส, ท้าว คัทธุมาร) เป็นต้น และที่สำคัญที่สุดที่บทความวิจัยนี้ต้องการนำเสนออีกคือ ร่องรอยวัฒนธรรม ทวารวดีในศรีสะเกษ ผ่านชุมชนโบราณและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำ ห้วยทับทันช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ไม่ว่าจะเป็นลักษณะชุมชน ชากโครงสร้างอาคาร เสาจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ และชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กเนื่องในพุทธศาสนาที่คาดว่า สัมพันธ์กับนิกายมหายาน

แต่ควรกล่าวด้วยว่า ชุมชนโบราณจำนวนมากในพื้นที่ศรีสะเกษเคยผ่านการสำรวจ มาแล้วตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 โดยเฉพาะจากกลุ่มนักวิชาการชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาสำรวจและกำหนดจุดแหล่งโบราณสถานต่าง ๆ ที่พบในบริเวณนี้ เช่น เอเจียน-ฟร็องซัวส์ เอโมนิเยร์ (Étienne-François Aymonier), ออกุสต์ ปาวี (August Pavie), ลูเน็ต เดอร์ ลาซ็องกีแยร์ (Lunet de la Jonquière) เป็นต้น แต่การสำรวจในช่วงดังกล่าว ทุกคณะมุ่งเน้นที่ร่องรอย แหล่งโบราณสถานที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมเขมรโบราณ แต่การสำรวจร่องรอยหลักฐานทาง ประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่กว่านั้นจะถูกกลืนเลยไป (หรืออาจเป็นเพราะไม่คุ้นเคยหรือไม่รู้จัก ว่าก่อนหน้าวัฒนธรรมเขมรโบราณเคยมีวัฒนธรรมอื่นอย่างทวารวดีปรากฏอยู่มาก่อน) ถึงกระนั้น ในเอกสารการสำรวจบางฉบับ โดยเฉพาะในงานของเอโมนิเยร์เคยบันทึกสภาพ ภูมิศาสตร์และสัญญาณของชุมชนบางแห่งในระหว่างการเดินทางจากศรีสะเกษ-เมืองเดช-อุบลฯ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนที่มีกลุ่มคนลาวอาศัยอยู่ว่า “พื้นที่นี้มีเนินดินโบราณคล้ายกับมีโพ่นปลวก เกิดขึ้นจำนวนมาก” (Aymonier, 1885, p. 77) อาจจะเป็นไปได้ว่าโพ่นจอมปลวกหรือเนินดิน โบราณ (ancient termite nests) ที่เอโมนิเยร์บรรยายถึงอาจจะเป็นแหล่งโบราณสถานใน วัฒนธรรมทวารวดีที่ถูกฝังอยู่ใต้ดินก็เป็นได้

แต่สำหรับในแง่ความรับรู้ของคนท้องถิ่น เป็นสิ่งที่น่าแปลกใจที่ไม่มีใครมีผู้รู้จัก วัฒนธรรมทวารวดี (หรือแสดงตนว่าสืบทอดมาจากกลุ่มชาวมอญโบราณ) และจะเป็นเรื่อง (อดีต) ที่ไกลตัวของผู้คนอีกด้วย อาจเป็นไปได้ว่าภายใต้ลำดับพัฒนาการและประวัติ การเคลื่อนย้ายประชากรที่ปรากฏในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันนั้น สามารถยืนยันได้ค่อนข้าง ชัดเจนว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ของลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันในปัจจุบัน เป็นกลุ่มคนที่สามารถ ย้อนประวัติกลับไปได้ไกลสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 ตำนานและเรื่องเล่าของกลุ่มชาติพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นชาวลาว เขมร กูย หรือชาวเยอในพื้นที่ให้ข้อมูลที่ตรงกันในลักษณะของการยืนยัน ว่ากลุ่มประชากรของตนเองไม่ใช่กลุ่มคนดั้งเดิมในพื้นที่ แต่อพยพเข้ามาตั้งชุมชนใหม่ในพื้นที่ ซึ่งไม่มีใครจับจองก่อนจะกลายเป็นประชากรหลักในพื้นที่ในปัจจุบัน แต่ควรกล่าวด้วยว่า พื้นที่ ในลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันไม่ใช่พื้นที่ที่รกร้างโดยปราศจากผู้คนอยู่อาศัยมาก่อน แต่ตัวโบราณสถาน และโบราณวัตถุที่พบเจอในพื้นที่สามารถบ่งชี้ได้ว่า มีชุมชนอยู่อาศัยมาอาจจะก่อนยุคประวัติศาสตร์

และดำรงอยู่ต่อเนื่องมาจนพุทธศตวรรษที่ 15 ก่อนจะเผชิญกับจุดเปลี่ยนบางอย่างที่ไม่ทราบแน่ชัด แล้วเกิดทำให้ชุมชนสลายตัวไป (หรือลดขนาดลงจนหมดความสำคัญ) แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของสิ่งปลูกสร้างเนื่องในความเชื่อทางศาสนาและโครงสร้างชุมชนให้เห็นถึงการอาศัยอยู่ของมนุษย์กระจายอยู่ทั่วบริเวณ

การที่กลุ่มคนของผู้มาใหม่อพยพเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ (อีกครั้ง) ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันนี้ ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่น่าสนใจขึ้นในการพยายามอธิบายอดีตและการสร้างตำนานเพื่อระบุตัวตนของคนในท้องที่ กล่าวคือ ตำนานซึ่งเป็นตัวแทนอัตลักษณ์ของกลุ่มคนเป็นโลกทัศน์เกี่ยวกับจักรวาลของสังคมนั้น ๆ (ศิริพร ณ ถลาง, 2563) และสามารถอพยพติดสอยห้อยตามไปกับการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนได้ผ่านการบอกเล่าปากต่อปากของผู้เล่ากันมาได้ ต้องเผชิญหน้ากับข้อเท็จจริงทางสภาพแวดล้อมที่ปรากฏขึ้นมาใหม่ ทำให้ต้องเกิดความพยายามในการสร้างคำอธิบายขึ้นมาใหม่ต่อสภาพแวดล้อมที่ปรากฏขึ้นนั้น โดยไม่ทำลายจักรวาลวิทยาเดิมที่ยึดถือมาทั้ง เกิดเป็นนิทานอธิบายภูมินามที่ผนวกเอาตำนานของกลุ่มคนเข้าไปอธิบายโบราณสถานหรือภูมิทัศน์แวดล้อมอื่น ๆ ที่ปรากฏในชุมชนซึ่งผู้คนได้ตั้งถิ่นฐานใหม่ขึ้นมา เรื่องเล่าเกี่ยวกับท้าวคัทธกุมารและตำนานอุสา-บารส ในลุ่มแม่น้ำมูลและห้วยทับทันเป็นกรณีที่น่าสนใจของปรากฏการณ์ในลักษณะดังกล่าวนี้ ซึ่งนอกจากจะช่วยให้เห็นถึงการสร้างตัวตนผ่านจักรวาลทัศน์และนิทานอธิบายภูมินามของคนในพื้นที่ดังกล่าวแล้วยังอาจช่วยให้สามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในพื้นที่บริเวณนี้โดยอ้อมได้ด้วย แต่น่าเสียดายว่าการรับรู้เกี่ยวกับทวารวดีในพื้นที่นี้แทบไม่มีที่ทางในความทรงจำและสำนึกความรับรู้ของผู้คนอย่างชัดเจน

3.1 การขยายตัวของวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ

ทวารวดีในศรีสะเกษถือเป็นส่วนหนึ่งของ “วัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน” หรือ “วัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ดังที่ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และสุรพล ดำริห์กุล นิยามไว้คล้ายกันว่าเป็นศิลปะและวัฒนธรรมกลุ่มหนึ่งที่พบในภาคอีสาน มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-16 รูปแบบและคติความเชื่อคล้ายกับวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลาง และมีคติความคิดและความเชื่อแตกต่างไปจากวัฒนธรรมเขมรที่แผ่ขยายอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมอยู่ในอีสานสมัยนั้น (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558, น. 3) โดยอาจแบ่งความสำคัญของทวารวดีในพื้นที่อีสานออกเป็นสองช่วงเวลาใหญ่ ๆ คือ ช่วงแรก เป็น “สมัยทวารวดีอย่างแท้จริง” ราวพุทธศตวรรษที่ 12-15 ร่วมสมัยกับทวารวดีในภาคกลาง และช่วงที่สอง “สมัยทวารวดีท้องถิ่นอีสาน” มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 โดยพิจารณาจากหลักฐานจากธรรมจักร เสมา พระพุทธรูป และพระพิมพ์ดินเผา (สุรพล ดำริห์กุล, 2567, น. 134)

ทั้งนี้ หากพิจารณาจากร่องรอยหลักฐานโบราณวัตถุที่ปรากฏในวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ ก็จะแตกต่างจากนิยามความหมายของนักวิชาการอยู่บ้าง เพราะในพื้นที่นี้ไม่พบ

หลักฐานรูปเคารพที่เป็นพระพุทธรูปหรือธรรมจักรที่ชัดเจน แต่โดดเด่นในแง่ของการค้นพบซากโครงสร้างอาคารสถูปหรือเจดีย์ก่อด้วยอิฐดินเผา ชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และวัฒนธรรมหินตั้งที่รู้จักกันดีว่า “เสมา” ตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นการผสมผสานความเชื่อดังกล่าวพบในพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทับทันและกระจายอยู่ทั่วบริเวณ ทว่าจำนวนการพบในพื้นที่ดังกล่าวอาจมีไม่มากเท่ากับตอนเหนือของภาคอีสานในบริเวณลุ่มน้ำชีและลำน้ำสาขา อีกทั้งความวิจิตรในแง่ศิลปกรรมอาจจะเทียบได้ไม่เท่ากับการพบโบราณวัตถุในพื้นที่อื่น ๆ เพราะส่วนใหญ่พบเป็นแผ่นหินทรายที่ทำขึ้นอย่างหยาบ ๆ ไม่มีการสลักภาพชาดกหรือตกแต่งให้มีรูปร่างชัดเจนมากนัก ซึ่งน่าจะผสมความเชื่อท้องถิ่นไว้ด้วย ยกเว้นกรณีของวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่ราชสีไศล ซึ่งพบโครงสร้างอาคารที่มีรายละเอียดซับซ้อนกว่า อีกทั้งยังมีความพิเศษในแง่ของโครงสร้างอาคารที่น่าจะไม่ปรากฏในร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่อื่น ๆ (ในประเด็นนี้คงต้องรอการขุดค้นอย่างละเอียดจากกรมศิลปากร)

อีกประการหนึ่งที่สำคัญคือ ในพื้นที่นี้ไม่พบหลักฐานการสืบทอดวัฒนธรรมตัวเขียนแบบทวารวดีสู่ชุมชนอื่นนอกพื้นที่ในวงกว้าง ทั้งที่วัฒนธรรมตัวเขียนถือเป็นกระบวนการเรียนรู้และการพัฒนามนุษย์เพื่อรักษาอัตลักษณ์แบบแผนความคิด ความเชื่อ และแนวทางการปฏิบัติของบรรพบุรุษไว้ นั่นจึงเป็นสิ่งที่น่าสงสัยไม่น้อยว่าวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่พบในพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทับทันและลุ่มน้ำมูลนั้น จะนิยามในความหมายเดียวกันกับหลักฐานที่พบในพื้นที่ภาคกลางของไทยได้หรือไม่

3.1.1 วัฒนธรรมทวารวดีในอำเภอราชสีไศล

ความสำคัญในเชิงพื้นที่ของชุมชนโบราณวัฒนธรรมทวารวดีในราชสีไศล น่าจะเกิดขึ้นจากความความสัมพันธ์ที่อำเภอราชสีไศลตั้งอยู่ติดต่อกับจังหวัดร้อยเอ็ดทางทิศเหนือ (อำเภอโพนทราย) ติดต่อกับจังหวัดยโสธรทางทิศเหนือ (อำเภอมหาชนะชัย) และทิศตะวันออก (อำเภอคำอวัง) และติดต่อกับจังหวัดสุรินทร์ในทิศตะวันตก (อำเภอรัตนบุรี) การที่ตัวอำเภอติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงทำให้หลาย ๆ พื้นที่ในราชสีไศลมักมีความสัมพันธ์หรือมีความคาบเกี่ยวในทางประวัติความเป็นมาและผู้คนร่วมอยู่กับจังหวัดใกล้เคียงอยู่บ่อยครั้ง เช่น กรณีของตำบลด่าน ซึ่งเคยขึ้นตรงในทางการปกครองต่อเมืองร้อยเอ็ด

เส้นทางบกไม่ใช้ความโดดเด่นเดียวที่ชุมชนโบราณในราชสีไศลมี ตัวอำเภอราชสีไศลครอบคลุมพื้นที่ซึ่งเคยเป็นจุดบรรจบกันของลำน้ำสามสาย คือ ห้วยทับทัน ลำน้ำเสียว และแม่น้ำมูล แม้ว่าร่องรอยของรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณก่อนประวัติศาสตร์จำนวนมากในราชสีไศลจะตั้งอยู่ในพื้นที่ห่างจากแม่น้ำ (และอาจมีหรือไม่ได้มีปฏิสัมพันธ์กับแม่น้ำมูล) แต่แม่น้ำมูลก็เป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเชื่อมต่อชุมชนในพื้นที่เข้ากับอาณาบริเวณอื่นได้ เช่น ทางตะวันตกในโคราชแล้วต่อเนื่องเข้าสู่ที่ราบภาคกลาง หรือไปทางตะวันตกสู่จุดสบกันกับแม่น้ำโขงแล้วเชื่อมต่อเข้ากับพื้นที่ในลาวได้หรือขึ้นไปยังเมือง

ชายฝั่งแม่น้ำโขงในอีสานตอนเหนือของไทย ซึ่งแม้ว่าผู้คนดั้งเดิมในชุมชนโบราณราชสีไศลจะไม่ได้ใช้ชีวิตขึ้นกับแม่น้ำมูลโดยตรง ทว่าผู้คนจากต้นแม่น้ำมูลและปลายแม่น้ำมูลก็ยังสามารถใช้เส้นทางน้ำเดินทางดังกล่าวนี้เพื่อเดินทางเข้าหาชุมชนในราชสีไศลและเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ทางการค้าด้วยได้ ดังนั้นจึงทำให้วัฒนธรรมทวารวดีกระจายตัวได้ค่อนข้างดีในพื้นที่เหล่านี้

อย่างไรก็ดี อาจกล่าวได้ว่าชุมชนทวารวดีในราชสีไศลอาจเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน หรืออาจเป็นชุมชนเอกเทศ แต่มีปฏิสัมพันธ์หรือได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมอย่างเข้มข้นจากพื้นที่ใกล้เคียงในทุ่งกุลาร้องไห้ โดยรูปแบบวัฒนธรรมแบบทวารวดีอาจเข้ามาทางตอนเหนือของราชสีไศลก่อนผ่านเส้นทางบกที่เชื่อมต่อเข้ากับชุมชนทวารวดีในลุ่มน้ำมูล ทั้งนี้ คำว่า ทวารวดีในที่นี้ อาจไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับอารยธรรมทวารวดีในภาคกลางเลยก็ได้ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ได้อธิบายถึงลักษณะของอารยธรรมทวารวดีในอีสานเอาไว้ว่าเป็นชื่อ “ซึ่งนำมาใช้เรียกศิลปะและวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือในกลุ่มที่ไม่ใช่ศิลปะและวัฒนธรรมจากประเทศกัมพูชา” (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558, น. 12) โดยนิยามของทวารวดีในอีสานนี้อาจไม่ได้มีความสัมพันธ์ทางการเมืองกันเลยกับทวารวดีในภาคกลาง ทั้งรูปแบบศิลปะและค่านิยมของทวารวดีในอีสานก็มีรูปแบบที่แตกต่างออกไปจากรูปแบบที่พบในกลุ่มเมืองทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย

ไม่เพียงเท่านั้น ชุดข้อมูลการค้นพบของโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบในกลุ่มเมืองหรือชุมชนโบราณที่อยู่ภายใต้ร่ม “ทวารวดีในอีสาน” ยังมีแบบแผนและลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่อีกด้วย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เป็นเอกภาพกันอย่างแท้จริงทั้งในแง่ของวัฒนธรรมและการเมือง ทวารวดีในอีสานจึงอาจไม่ได้มีศูนย์อำนาจทางการเมืองเดียวหรือเป็นพื้นที่ของกลุ่มชาติพันธุ์เดียวอย่างชัดเจน แต่ประกอบไปด้วยกลุ่มเมืองต่าง ๆ ที่ใช้รูปแบบวัฒนธรรมหรือมีค่านิยมบางประการที่คล้ายคลึงกันเท่านั้น ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างชุมชนโบราณดังนี้

1) กู่แก้วสี่ทิศ (บ้านห้วย) ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบ้านห้วย ตำบลห้วยคำเดิมเป็นเนินดินขนาดเล็ก มีผังพื้นรูปคล้ายวงกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 10 เมตร ภายหลังกรมศิลปากรทำการขุดค้นปรากฏร่องรอยโบราณสถานประเภทเจดีย์ ก่อด้วยอิฐสอดินเจดีย์มีความสูงประมาณ 2 เมตร เบื้องต้นกำหนดอายุจากรูปแบบสถาปัตยกรรมสันนิษฐานว่าร่วมสมัยวัฒนธรรมทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 12-16 สรูปหรือเจดีย์ซึ่งเป็นโบราณสถานในกู่แก้วสี่ทิศไม่ได้เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่เพียงอาคารเดียว แต่ปรากฏในลักษณะคล้าย ๆ กันในอาณาบริเวณรายรอบอยู่อีกหลายองค์ โดยมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมลักษณะคล้ายกัน คือส่วนฐานเป็นฐานเขียงสองชั้นในแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสรองรับส่วนฐานบัวคว่ำบัวหงายท้องไม้ ยกสูงประดับซุ้มจระนำประจำด้าน บริเวณมุมทั้งสี่ยกเก็จรองรับส่วนองค์ระฆังในผังสี่เหลี่ยม

ระดับจะระนำชุมชนขนาดเล็กประจำตำบล ส่วนยอดซ้อนชั้นลดหลั่นเป็นปล้องเนินและระดับปليยอตที่ส่วนยอดสุด (สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, 2565) นอกจากนี้ยังมีเนินดินอีกจำนวนหนึ่งในพื้นที่ที่ยังไม่มีการขุดค้น แต่มีความเป็นไปได้ว่าน่าจะมีเจดีย์อยู่ข้างใต้เช่นกัน

2) เมืองคงโคก ชุมชนโบราณเมืองคงโคก หรือเมืองคงโคก ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของบ้านหลุมโบก ตำบลเมืองคง มีลักษณะเป็นเนินดินรูปร่างค่อนข้างกลม มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบสองชั้น โดยก่อกันดินล้อมรอบคูน้ำด้านนอก มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 60 เมตร นอกจากคูน้ำคันดินสันฐานวงกลมแล้ว ในพื้นที่ของเมืองคงโคกยังพบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่สันนิษฐานว่าน่าจะมีชุมชนเก่าแก่ในวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) คือ มีการพบกลุ่มใบเสมาหินทรายและเศษเครื่องปั้นดินเผาอีกจำนวนหนึ่ง

3) บ้านหนองปะอุงหรือชุมชนโบราณดอนหัวควาย อยู่ในเขตบ้านดอนปะอุง ตำบลหว้านคำ ปรากฏร่องรอยของคูน้ำคันดินและผังเมืองรูปวงกลม พื้นที่ดังกล่าวยังเป็นพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างทุ่งแกวส์ที่ศกัปปดอนเกลือในแนวเดียวกันอีกด้วย

4) บ้านดอนเกลือ ตั้งอยู่บริเวณบ้านดู่ ตำบลดู่ ตัวชุมชนโบราณมีลักษณะเป็นเนินดินรูปร่างค่อนข้างกลมเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 400 เมตร มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ โดยเห็นสภาพคันดินสองชั้นที่ล้อมรอบคูน้ำคือหนองเกลือใหญ่ทางด้านทิศเหนือ หนองเกลือน้อยทางด้านทิศตะวันออก หนองตะพังน้อยทางด้านทิศตะวันตก และหนองตะพังใหญ่ทางด้านทิศใต้ ภายในแหล่งโบราณคดีนี้มีสำนักสงฆ์วัดป่าบ้านดอนเกลือตั้งอยู่ จากการสำรวจพบหลักฐานการฝังศพครั้งที่ 2 ในภาชนะดินเผา มีการค้นพบขวานหินขัด เศษภาชนะดินเผา ภาชนะทรงแจกันเคลือบน้ำตาล แท่นหินบด และมีรายงานการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายในพื้นที่แสดงถึงการอยู่อาศัย ตั้งแต่ช่วงระยะก่อนประวัติศาสตร์ ต่อเนื่องถึงช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 แต่ความโดดเด่นของบ้านดอนเกลือนั้นอยู่ที่การเป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ ซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญที่ดึงดูดให้ชุมชนอื่นภายนอกเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนราชสีสุโขทัย และทำให้เกิดการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกัน จนทำให้มีการค้นพบโบราณวัตถุจำนวนมากที่แสดงถึงการแลกเปลี่ยนและการเติบโตของชุมชนดอนเกลือ

5) บ้านน้ำอ้อมน้อย ตั้งอยู่บริเวณบ้านน้ำอ้อมน้อย ตำบลเมืองแคน เป็นชุมชนโบราณที่มีลักษณะเป็นเนินดินค่อนข้างกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ 35 เมตร มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ 1 ชั้น ในพื้นที่ทิศเหนือถูกเรียกว่าหนองหว้า ทิศตะวันตกหนองคลอง ทิศใต้หนองสิบ และทิศตะวันออกหนองบัว ปัจจุบันพื้นที่ภายในมีวัดเกาะโพธิ์ไทรตั้งอยู่ มีการพบโบราณวัตถุประเภทชิ้นส่วนสำริดและภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ สันนิษฐานว่า อาจเป็นชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ใกล้เคียงกับชุมชนอื่น ๆ ที่มีลักษณะฐานฐานใกล้เคียงกันเป็นวงกลมและมีน้ำล้อมรอบ บ้านหนองไ้ง บ้านมะยาง บ้านคูสระ บ้านบึงหมอก และบ้านเมืองแคน

แต่อย่างไรก็ดี แม้หลักฐานเกี่ยวกับชุมชนยุคทวารวดีจะเป็นชุมชนที่โดดเด่นที่สุดในแง่โบราณคดีในราชธานี แต่ทวารวดีอาจไม่ใช่กลุ่มการเมืองหรือกลุ่มวัฒนธรรมเดียว เพราะชุมชนเหล่านี้จะดำรงสถานะอยู่เป็นแคว้นแคว้น (Chieftdom) ที่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนทั้งกับชุมชนภายในและชุมชนภายนอก ที่อาจจะมีแคว้นหลายแห่งตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน (เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเริง, 2557, น. 6-7) นอกจากนี้ โดยลำดับเวลาทางประวัติศาสตร์แล้ว กลุ่มการเมืองที่มีอำนาจมาก่อนการมาถึงของทวารวดีในอีสานเป็นอีกกลุ่มคนหนึ่ง ซึ่งรู้จักกันดีในชื่อของอาณาจักรเจนละเป็นรัฐที่เกิดขึ้นหลังการสลายตัวของพุนนังในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 11 ชื่อ “เจนละ” เป็นการเรียกของจีนในพงศาวดารราชวงศ์สุย (Hoshino, 2002) ซึ่งอาจเปลี่ยนเสียงมาจากคำใดคำหนึ่งในภาษาสันสกฤต สันนิษฐานกันว่าศูนย์อำนาจดั้งเดิมของเจนละจะอยู่ในแถบจำปาสักและปากแม่น้ำมูล ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เจนละมีผู้ปกครองที่มีความสามารถ ซึ่งรู้จักกันในชื่อ พระเจ้าจิตรเสนหรือพระเจ้ามเหศวรมัน ซึ่งสามารถขยายอำนาจจากศูนย์กลางของตนเข้ายึดดินแดนในแถบลุ่มแม่น้ำมูลได้ โดยปรากฏจารึกเกี่ยวกับพระเจ้ามเหศวรมันจำนวนมาก กระจายตัวในลาวใต้ ครอบคลุมมาถึงพื้นที่แถบแม่น้ำมูลในจังหวัดอุบลราชธานี บุรีรัมย์ นครราชสีมา และร้อยเอ็ด

ในราชธานีไม่มีการค้นพบจารึกหรือโบราณวัตถุอื่นที่บ่งชี้อย่างชัดเจนว่าเคยเป็นพื้นที่ของอาณาจักรเจนละมาก่อน แต่ที่น่าสนใจก็คือ ในบ้านห้วย อำเภอรามัญ มีการพบฐานรูปเคารพทำด้วยหินทราย และพบจารึกอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤตอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงด้วย จารึกดังกล่าวปรากฏข้อความว่า

“ศรีมานุชนาช_____	พระศรีมานะ_____
มนตรีรักษาณาภิรวทุ	เสนาบดีเข้ามาในทิวไรฐาน
มานุษยสวัณวิวัธรร	ปรารถนาห่างไกลจากความป่าเถื่อน_____
ธวัธโรหิเวธิมารุเคค	ทางแห่งความสว่าง_____

(สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, 2565)

สันนิษฐานว่าอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 แม้จะมีการสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นจารึกทวารวดี แต่ข้อความที่ปรากฏนั้นไม่ได้ชี้ชัด แม้เนื้อหาของจารึกมีข้อความบางส่วนคล้ายกันกับจารึกอักษรเขมรโบราณภาษาสันสกฤตบนใบเสมา วัดป่าหนองเป้ง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี ที่กล่าวถึง “ศรีมานราชา” ว่าเป็น “ช่วงเวลากล้วย” (กรมศิลปากร, 2566) ทั้งนี้ยังไม่แน่ชัดว่าพื้นที่ทั้งสองแห่งนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไรกับชื่อบุคคลที่ปรากฏในจารึก แต่ค่อนข้างชัดเจนว่าภาษาที่ใช้นั้นเป็นภาษาเดียวกัน แตกต่างกันเพียงอักษรที่ใช้จารึกเท่านั้น นอกจากนี้การพบฐานรูปเคารพในพื้นที่ใกล้เคียงกันทำให้ค่อนข้างน่ากังขาว่าเป็นกลุ่มวัตถุ

ในชุดศาสนาหรือวัฒนธรรมใด ทั้งนี้เนื่องจากจารึกนี้เพิ่งถูกค้นพบไม่นานจากกรมศิลปากร จึงเป็นหลักฐานที่มีผู้รู้จักไม่มากนัก และจากการสำรวจข้อมูลทางวิชาการทั้งทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีก็ยิ่งมั่นใจว่าจารึกหลักนี้ยังไม่เคยได้รับการศึกษาทางวิชาการมาก่อนเลย เพราะฉะนั้น จึงยากที่จะสรุปและตีความว่าหลักฐานนี้สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของกลุ่มอำนาจใด และทำไมถึงต้องประทับรอยเช่นนี้ไว้บนจารึกหลักนี้

แต่สิ่งที่สังเกตก็คือชุมชนโบราณในบ้านห้วยนั้นเป็นชุมชนที่อยู่บนเส้นทางจาก แม่น้ำมูลขึ้นเหนือสู่ตอนเหนือ เชื่อมเข้ากับอ่าวพนันขึ้น และอยู่ในระยะของตอนขุนเงินในจังหวัด ร้อยเอ็ด ซึ่งสามารถเข้าใจได้ว่าหากอำนาจของพระเจ้าศรีมเหศวรมันสามารถแผ่ครอบคลุม แม่น้ำมูลขึ้นไปถึงแหล่งเกลือในทุ่งกุลาร้องไห้ได้แล้ว พื้นที่ของราชสีไศลก็ควรจะเคยอยู่ ใต้อำนาจของเจนละด้วย และอาจเป็นไปได้ด้วยซ้ำว่าวัฒนธรรมของเจนละจะมีอยู่ในพื้นที่ ราชสีไศลก่อนการมาถึงของวัฒนธรรมทวารวดี ก่อนที่จะประสบปัญหาบางประการในช่วง พุทธศตวรรษที่ 13 จนอำนาจภายในพื้นที่อ่อนลง เปิดโอกาสให้กลุ่มการเมืองหรือวัฒนธรรม ทวารวดีเข้ามาแทนที่

นอกจากนี้ ชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กเนื่องในพุทธศาสนาที่คาดว่าจะเกี่ยวข้องกับ ความเชื่อในนิยายมหายาน อาจจะสัมพันธ์ในกรณีดังกล่าว และน่าจะถูกสร้างขึ้นในราว พุทธศตวรรษที่ 12 ที่พุทธศาสนาเริ่มเข้ามามีบทบาทในพื้นที่ภาคอีสาน องค์ที่หนึ่งรูปทรง คล้ายพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร ขนาดประมาณ 5x10 เซนติเมตร และชิ้นส่วนรูปเคารพ อีกสององค์ขนาดเล็กเสียกันประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชร มีประภามณฑลรองรับอยู่ด้านหลัง ทั้งสององค์ แต่ยังไม่แน่ชัดว่าในพระหัตถ์ทั้งสองข้างถืออาวุธหรืออุปกรณ์เพื่อแสดงสัญลักษณ์ รูปแบบใด แต่ถ้าหากตีความว่าชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กทั้งสามชิ้นนี้เป็นประติมากรรมใน พระรัตนตรัยมหายาน ก็ยังมีข้อกังขาอยู่พอสมควร เพราะในพื้นที่นี้ยังไม่พบพระพุทธรูปหรือ รูปเคารพอื่นเนื่องในความเชื่อพุทธศาสนาที่ชัดเจนเพียงพอ และยังจำเป็นต้องมีการสำรวจ เพิ่มเติมเพื่อหาหลักฐานทางโบราณคดีเพื่อสนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้ให้เป็นรูปธรรม แต่ในขณะเดียวกัน หลักฐานเหล่านี้ก็ชี้ชัดพอสมควรผ่านพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ว่าน่าจะ สัมพันธ์กับหลักความเชื่อด้านพุทธศาสนาในนิยายมหายานร่วมสมัยกับพื้นที่อื่น ๆ ในอีสาน แต่การเกิดขึ้น คงอยู่ และเสื่อมลงไปของความเชื่อนี้ จะสัมพันธ์กับกลุ่มการเมืองภายใต้ อำนาจใดนั้น ยังเป็นประเด็นปัญหาทางประวัติศาสตร์ที่ยังหาคำตอบได้ไม่ชัดเจน แต่อย่างน้อย ที่สุดแสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มราชสีไศลนั้นเป็นพื้นที่ที่ถูกใช้ประโยชน์ซ้ำกันมาอย่าง ยาวนานกระทั่งเกิดมีการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมและความเชื่ออันเนื่องในพุทธศาสนา อีกครั้งในพุทธศตวรรษที่ 12

3.1.2 ทวารวดีในอำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ

ร่องรอยหลักฐานในวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณมีความพิเศษคือการพบเสมาหินตั้งเรียงรายอยู่ในพื้นที่สำคัญอย่างน้อยสองแห่ง คือ วัดบ้านผือและวัดพระธาตุศรีโสมภณ ตำบลผือใหญ่ แหล่งที่ตั้งของชุมชนโบราณทั้งสองแห่งอยู่ในพื้นที่ที่ไม่ไกลกันนัก (ประมาณ 500 เมตร) คือตั้งอยู่บนเนินดินขนาดใหญ่ในบริเวณที่ติดลำน้ำขนาดเล็กที่ชาวบ้านเรียกว่า “คลองสองแคว” น่าสนใจว่าชุมชนโบราณแห่งนี้ ไม่พบร่องรอยลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบเหมือนกับแหล่งโบราณคดีแห่งอื่น ๆ แต่มีลักษณะชุมชนตามเนินดินธรรมชาติที่ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “โคก” หรือ “โพน” ซึ่งความน่าสนใจของชุมชนดังกล่าว คือการพบเสมาหินทรายกระจายอยู่ในพื้นที่นี้มากกว่าสิบหลัก ปัจจุบันถูกนำมาปักล้อมอุโบสถวัดบ้านผือและอีกอย่างน้อยสองหลักปักกองไว้ที่วัดพระธาตุศรีโสมภณ

เสมาหินที่พบมีลักษณะเป็นหินทรายเนื้อหยาบที่นำสร้างจากฝีมือช่างท้องถิ่น บางหลักมีลักษณะเป็นแผ่นเรียบ และอีกบางหลักสลักเส้นนูนไว้ตรงกลาง มีความสูงเฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 1-1.5 เมตร กว้างประมาณ 0.5-0.7 เมตร แต่ไม่พบภาพสลักเรื่องเล่าชาดกในพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่าการพบเสมาหินในพื้นที่ดังกล่าวสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องหินตั้ง ซึ่งเป็นความเชื่อเกี่ยวกับผิวนิเวศที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่อย่างไรก็ดี การตีความหมายเกี่ยวกับเสมาที่พบเช่นนี้ เป็นประเด็นทางวิชาการที่ถกเถียงกันมาเนิ่นนานแล้ว ตั้งแต่ทศวรรษ 2520 โดยเฉพาะชิน อยู่ดี และพิริยะ ไกรฤกษ์ ที่ลงความเห็นเกี่ยวกับการตีความเสมาไว้แตกต่างกัน พิริยะ ไกรฤกษ์เคยให้ความเห็นไว้ว่าเสมาที่มีภาพสลักเกี่ยวกับเรื่องเล่าชาดกที่พบได้ทั่วไปในอีสานนั้นน่าจะเป็นผลจากการรับเอาอิทธิพลของพุทธศาสนาเข้ามาในท้องถิ่น (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2542) ขณะที่ ชิน อยู่ดี มองแตกต่างออกไปโดยวิเคราะห์ว่าในอีสานไม่ได้มีเฉพาะเสมาหินหรือเสมาหินตั้งที่มีภาพสลักชาดกเท่านั้น แต่ยังพบเสมาที่ไม่มีภาพสลักแต่มีขนาดสูงใหญ่อยู่ด้วย ซึ่งเสมาที่พบในแบบหลังนี้ น่าจะสร้างขึ้นโดยมีพื้นฐานความเชื่อเกี่ยวกับการฝังศพหรือกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์แล้ว โดยเฉพาะกลุ่มเสมาที่ปักกระจัดกระจายไว้บนเนินดิน และไม่มีการกำหนดหลักทิศทางการปักเสมาที่ชัดเจน (ชิน อยู่ดี, 2529)

การสันนิษฐานนี้ถูกอธิบายเพิ่มเติมในงานของศรีศักร วัลลิโภดม ที่ค้นพบว่าวัฒนธรรมหินตั้งหรือเสมาที่พบในอีสานนั้นเป็นผลมาจากการรับอิทธิพลทั้งจากยุคก่อนประวัติศาสตร์และรับมาจากคติความเชื่อในพุทธศาสนา แต่มีข้อแตกต่างอยู่ที่ “หน้าที่” ของเสมาที่พบในแต่ละพื้นที่ซึ่งอยู่ที่ว่าผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น ๆ ประารถนาจะใช้เพื่อประโยชน์อย่างไร (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2553) ความเป็นไปได้จากข้อเสนอของศรีศักรถูกเน้นย้ำความน่าเชื่อถืออีกครั้งเมื่อมีการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ภาคอีสานในงานของสุรพล ดำริห์กุล ที่พบว่าในพื้นที่ชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและบางแห่งที่พบเสมาตั้งเรียงรายนั้น

ลึกลงไปใต้ดินส่วนใหญ่จะพบแนวชั้นดินที่มีมนุษย์อาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะหลักฐานภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ที่ใช้บรรจุกระดูกมนุษย์ ซึ่งถัดขึ้นมาในชั้นดินที่ตื้นขึ้นพบภาชนะดินเผาสมัยทวารวดี และประเพณีการปักเสมาหินที่เนื่องในพุทธศาสนา (สุรพล ดำริห์กุล, 2567, น. 193-225)

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาข้อถกเถียงทางวิชาการเกี่ยวกับการอธิบายหน้าที่และความสำคัญของเสมาที่พบในภาคอีสานข้างต้น ร่องรอยเสมาที่พบอยู่ในพื้นที่วัดบ้านผือและวัดพระธาตุศรีโสมภณ ตำบลผือใหญ่ อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ น่าจะรับอิทธิพลมาทั้งจากคติความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์แล้วค่อยผสมผสานกับความเชื่อในคติแบบพุทธศาสนาในราวพุทธศตวรรษที่ 12 แต่ข้อสันนิษฐานที่งานวิจัยนี้ต้องการเสนอเพิ่มเติมก็คือ ความไม่ชัดเจนทั้งในแง่ความเชื่อท้องถิ่นและคติแบบพุทธศาสนาในพื้นที่ดังกล่าวอาจจะเกิดจากความพยายามแยกตัวเองเป็นอิสระของชุมชนในสมัยทวารวดี ที่แม้จะแสดงการยอมรับต่อวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ แต่ในอีกแง่หนึ่งก็ยังคงพยายามรักษาความเชื่ออันเป็นพื้นฐานของท้องถิ่นเอาไว้อย่างมั่นคงด้วย

3.1.3 ทวารวดีในอำเภอกุทุมพรพิสัยและอำเภอยุ้ยทับทัน

ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีที่ปรากฏในพื้นที่อำเภอกุทุมพรพิสัยและอำเภอยุ้ยทับทันมีความแตกต่างจากชุมชนโบราณที่พบในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศลและพื้นที่อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณพอสมควร เพราะลักษณะชุมชนไม่ได้ตั้งชุมชนติดกับลำน้ำห้วยทับทันโดยตรง แต่อาศัยลำน้ำสาขาหรือเนินดินเป็นที่ตั้งชุมชน ขณะเดียวกัน แหล่งชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในพื้นที่อำเภอกุทุมพรพิสัยและอำเภอยุ้ยทับทัน ปัจจุบันพบเพียงลักษณะคูน้ำคันดินสองชั้นล้อมรอบชุมชนที่นักวิชาการเห็นพ้องกันว่าน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียบริเวณลุ่มน้ำคงคา ซึ่งมีอายุประมาณ 2,600-2,400 ปีมาแล้ว (เมธี เมธาสัทธี สุขสำเริง, 2557) คาดว่าลักษณะฐานฐานของชุมชนที่วางโครงสร้างไว้เช่นนี้ คงเป็นความพยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อใช้ประโยชน์ในการสาธารณูปโภค ป้องกันน้ำท่วมและน้ำแล้ง สร้างแหล่งอาหาร หรือแม้แต่เป็นปราการป้องกันภัยคุกคามจากศัตรู (กรมศิลปากร, 2565; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533, น.187) ทว่าพื้นที่นี้ยังไม่พบหลักฐานการก่อสร้างที่อยู่อาศัยของมนุษย์ หรือแม้แต่ยังไม่พบรูปเคารพเสมา หรืออื่น ๆ ที่สะท้อนความเป็นวัฒนธรรมทวารวดีอย่างชัดเจนนัก

ชุมชนในลักษณะดังกล่าว พบการกระจายตัวในพื้นที่อำเภอกุทุมพรพิสัยและอำเภอยุ้ยทับทันอย่างน้อย 5 ชุมชน ดังนี้ (1) บ้านพงพรด ตำบลหนองห้าง อำเภอกุทุมพรพิสัย เป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่บนเนินดินไม่สูงนัก พบร่องรอยคูน้ำคันดินล้อมรอบชุมชนอายุร่วมสมัยทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-16 ความยาวของคูน้ำคันดินรอบหมู่บ้านยาวประมาณ 1-2 กิโลเมตร และพบว่ามีอ่างเก็บน้ำลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ 50 x 100 เมตร ที่ชาวบ้านเรียกว่า “หนองบัว” หรือ “สระน้ำโบราณ” ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ของหมู่บ้าน ทว่ายังไม่สามารถสรุปได้ว่าแหล่งน้ำนี้จะเรียกว่า “บายราย” หรือสระน้ำในวัฒนธรรมเขมรได้หรือไม่ เนื่องจากไม่พบหลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ ที่จะช่วยยืนยันได้ชัดเจน นอกจากนี้ ในพื้นที่บ้านพงพรตยังมีลำน้ำสายเล็ก ๆ ชื่อว่า “คลองไผ่” ไหลผ่านชุมชนอยู่ทางทิศตะวันออก อาจเป็นไปได้ว่าชุมชนแห่งนี้มีการอาศัยของมนุษย์ทับซ้อนกันอยู่ตั้งแต่สมัยทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา

(2) บ้านค้อ ตำบลสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย เป็นชุมชนโบราณที่มีลักษณะใกล้เคียงกับชุมชนบ้านพงพรต และตั้งอยู่ห่างกันเพียงประมาณ 3 กิโลเมตร สามารถเดินทางโดยใช้ถนนชนบทหมายเลข 3025 สำหรับชุมชนบ้านค้อนั้น พบร่องรอยคูน้ำคันดินล้อมรอบชุมชนอายุร่วมสมัยทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-16 ความยาวของคูน้ำคันดินรอบหมู่บ้านยาวประมาณ 1.2 กิโลเมตร ขนาดชุมชนไม่ใหญ่นัก และตั้งอยู่ห่างจากแหล่งโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรที่สำคัญ คือ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 2 กิโลเมตร ทั้งนี้หากพิจารณาดำเนินขุมชนแล้วพบความเป็นไปได้ว่าตำแหน่งของปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งมีลำน้ำขนาดเล็กที่ชื่อว่า “คลองตาหมา” ไหลผ่านอาจจะเจริญในวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 12-16 ก่อนที่วัฒนธรรมเขมรจะเข้ามาแทนที่ในภายหลัง โดยอาจจะทับทำลายโครงสร้างศาสนสถานที่เป็นสถูปหรือเจดีย์ในวัฒนธรรมพุทธศาสนาดั้งเดิมทิ้ง แล้วสร้างอาคารแบบเขมรครอบทับอีกชั้นหนึ่ง อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ยังต้องการข้อมูลสนับสนุนและการพิสูจน์หลักฐานอีกพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขุดค้นทางโบราณคดีที่จะช่วยให้ข้อสงสัยนี้กระจ่างขึ้น

(3) บ้านทุ่งไชย ตำบลทุ่งไชย อำเภออุทุมพรพิสัย เป็นชุมชนโบราณพบร่องรอยคูน้ำคันดินล้อมรอบชุมชนขนาดใหญ่อายุร่วมสมัยทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตั้งอยู่ทางทิศใต้ห่างจากปราสาทสระกำแพงใหญ่ประมาณ 15 กิโลเมตร และตั้งชุมชนห่างจาก “ห้วยสำราญ” ประมาณ 5 กิโลเมตร เป็นลำน้ำที่ถ่องถื่นที่จะไหลลงสู่มแม่น้ำมูล ชุมชนดังกล่าวพบคูน้ำคันดินรอบหมู่บ้านยาวประมาณ 2-3 กิโลเมตร ในพื้นที่ดังกล่าวปัจจุบันมีซากโครงสร้างอาคารที่คาดว่าน่าจะมีอายุร่วมสมัยทวารวดีที่ก่อด้วยอิฐดินเผา แต่ไม่ชัดเจนว่าโครงสร้างดังกล่าวมีรูปทรงแบบใด เนื่องจากมีการสร้างอาคารครอบทับลงไปเหนือโครงสร้างดั้งเดิม นอกจากนี้ในพื้นที่ใกล้เคียงกับบ้านทุ่งไชย ยังพบชุมชนที่ตั้งอยู่ในเนินดินที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอีกอย่างน้อยสองแห่งวางตัวเรียงรายอยู่ทางทิศตะวันตกบนเนินดินเตี้ย ๆ ไม่ห่างกันนัก คาดว่าในอดีตน่าจะมีความสัมพันธ์กันทั้งในแง่ของวัฒนธรรมและอื่น ๆ อยู่พอสมควร

โดยเฉพาะชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่อำเภอยุทธยทัณฑ์ที่พบลักษณะชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบถึงสองชุมชน คือ (4) บ้านเมืองหลวง พบชุมชนขนาดใหญ่มีวงล้อมและร่องรอยคูน้ำคันดินล้อมรอบชุมชนวางซ้อนกันถึงสามวง ปัจจุบันนี้แม้จะไม่พบร่องรอยหลักฐานอื่นที่ชัดเจน แต่คูน้ำคันดินที่พบนี้ช่วยชี้ให้เห็นว่าชุมชนโบราณบ้านเมืองหลวงน่าจะเป็นชุมชนที่มีผู้อาศัยพื้นที่นี้ซ้อนทับกันมานานแล้ว ซึ่งการใช้ประโยชน์ซ้ำในพื้นที่เดิมเช่นนี้

ไม่เพียงสะท้อนให้เห็นการกระจายตัวของชุมชนที่ผูกพันอย่างแนบแน่น แต่ในอีกแง่หนึ่ง การกระจุกตัวของชุมชนเช่นนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่าภัยคุกคามจากภายนอกของศัตรู อาจจะมีอำนาจแข็งแกร่งเกินจะต้านทานด้วยพลังจากเพียงชุมชนเล็ก ๆ ชุมชนเดียวหรือกลุ่มเดียว การรวมกลุ่มอยู่ในพื้นที่เดียวกัน จึงเป็นวิธีการหนึ่งในการควบคุมกำลังคน เพื่อป้องกันปรามการรุกรานจากศัตรูภายนอกที่ทรงประสิทธิภาพมากกว่า และเพื่อรักษาสภาพความมั่นคงภายในของชุมชนตนเองไว้ และ (5) บ้านอ้อ ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน ชุมชนนี้มีผู้นำคันดินล้อมรอบชุมชนมีขนาดปานกลางไม่ใหญ่นัก ตั้งชุมชนถัดออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของบ้านเมืองหลวง ประมาณ 2 กิโลเมตร พบชุมชนที่ตั้งอยู่ติดกับริมแม่น้ำที่ชาวบ้านเรียกว่า “ห้วยยาง” แต่น่าเสียดายว่าชุมชนเหล่านี้ไม่พบร่องรอยอื่นในวัฒนธรรมทวารวดี มีเพียงผู้นำคันดินล้อมรอบชุมชนเท่านั้นที่พอจะอนุมานได้น่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 และคาดว่าน่าจะมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องไปถึงชุมชนทวารวดีในพื้นที่อื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสำรวจพบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในพื้นที่อำเภอภูสิงห์และพื้นที่อื่น ๆ ตามแนวทิวเขาพนมดงรัก

3.2 ความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมทวารวดีในกลุ่มแม่น้ำมูล - ห้วยทับทันกับพื้นที่ในแนวทิวเขาพนมดงรัก

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ร่องรอยหลักฐานเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทับทันไม่ใช่พื้นที่เดียวที่พบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษ จากการสำรวจพบว่ามีพื้นที่ใกล้เคียงอื่นที่พบชุมชนโบราณสมัยทวารวดีอยู่ด้วย โดยเฉพาะในพื้นที่บริเวณเทือกเขาพนมดงรักที่อำเภอภูสิงห์ (และพื้นที่ที่พบใบเสมาอยู่หลายสิบหลักในพื้นที่ชุมชนโบราณในอำเภอกันทรลักษณ์) สำหรับในกรณีของอำเภอภูสิงห์ซึ่งตั้งอยู่ติดกับเทือกเขาพนมดงรักนั้น มีหลักฐานที่สำคัญหลายอย่างที่เชื่อว่าจะมีร่องรอยพัฒนาการของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐาน เช่น รอยพระพุทธรูปที่วัดบ้านศาลา ตำบลโคกตาล และพบเสมาอีกจำนวนไม่น้อยอยู่ในพื้นที่ละแวกใกล้เคียง หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่พบนี้ชี้ชวนให้เกิดข้อสันนิษฐานและคำถามทางประวัติศาสตร์ได้หลายอย่างเป็นต้นว่า ทำไมจึงพบร่องรอยทวารวดีในพื้นที่ในแนวทิวเขาพนมดงรัก หรือกระทั่งว่าการพบร่องรอยทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการอพยพของคนในพื้นที่ราบมาสู่พื้นที่เชิงเขาได้หรือไม่ แต่ประเด็นที่น่าสนใจคือว่า แล้วอะไรเป็นปัจจัยทำให้ผู้คนที่ย้ายมาอยู่ในพื้นที่ราบถึงเลือกที่จะเคลื่อนย้ายชุมชนจากพื้นที่ลุ่มน้ำมาสู่พื้นที่ดังกล่าว

เป็นไปได้หรือไม่ว่าในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12 การเข้ามาของพุทธศาสนามีการปะทะกันจนเกิดความไม่ลงรอยกับอำนาจวัฒนธรรมอื่นที่กำลังมีอิทธิพลในพื้นที่แถบนี้ ดังกรณีให้เห็นชัดเจนในพื้นที่ภาคอีสาน คือบริเวณลุ่มแม่น้ำชีในชุมชนโบราณดอนขุมเงิน อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ที่พบการกะเทาะทำลายแท่นฐานโบราณวัตถุในวัฒนธรรมเขมรแล้วมีการวางพระพิมพ์ในพุทธศาสนาแบบเถรวาททับลงด้านบน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึง

ความไม่ลงรอยและไม่ประสานเป็นหนึ่งในเดียวกันของผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกัน สำหรับในกรณีของจังหวัดศรีสะเกษ จุดที่น่าสงสัยควรวิเคราะห์และพิสูจน์อย่างจริงจัง คือ แหล่งโบราณสถานสระกำแพงใหญ่ เพราะพบลักษณะคูน้ำคันดินขนาดใหญ่ล้อมรอบชุมชนอยู่ แต่ที่ผ่านมาการศึกษาเกี่ยวกับสระกำแพงใหญ่นำให้นักคำอธิบายเกี่ยวกับร่องรอยวัฒนธรรม เขมรในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และพุทธมหายาน แต่ดูเหมือนว่าไม่มีข้อสังเกตเพิ่มเติมถึงการตั้งชุมชนในพื้นที่โคกหรือเนินขนาดใหญ่ของชุมชนนี้ได้เลย ทั้งที่บริเวณชุมชนสระกำแพงใหญ่นั้น พื้นที่โดยรอบเป็นลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบมาก่อนที่จะถูกกลบและ การตัดถนนและ ทางรถไฟในภายหลัง ที่สำคัญในทางทิศตะวันออกของชุมชนนี้ยังพบแหล่งลำห้วยขนาดเล็ก ที่ชื่อว่า “คลองตาเหมา” ไหลผ่านชุมชนไปด้วย โดยประเพณีการตั้งชุมชนเช่นนี้คล้ายคลึง รูปแบบพื้นฐานการตั้งชุมชนโบราณแบบทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 12-16 นอกจากนี้ในละแวกใกล้เคียงของแหล่งชุมชนโบราณแห่งนี้ทางทิศตะวันตก ยังพบการตั้งชุมชนที่มี ลักษณะคูน้ำคันดินล้อมรอบอีกสองแห่ง คือ บ้านค้อและบ้านพงพรต สะท้อนให้เห็นว่าชุมชน ในพื้นที่นี้อาจจะมีการปะทะทางวัฒนธรรมกันมาก่อน จนกระทั่งว่ากลุ่มคนที่ถือวัฒนธรรม ทวารวดีไม่สามารถต้านทานอำนาจแบบเขมรได้ จึงต้องอพยพถอยร่นออกไป แล้ววัฒนธรรม เขมรก็ถูกนำเข้ามาแทนและใช้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์โดยการสร้างปราสาททับอยู่บนชุมชนโบราณ สมัยทวารวดีอีกชั้นหนึ่ง

การสร้างโบราณสถานขนาดใหญ่หีบครอบลงไปในพื้นที่ชุมชนทวารวดีเป็นไปได้หรือไม่ว่า เกิดจากความไม่ลงรอยกันในแง่ของความเชื่อระหว่างพุทธศาสนาและพราหมณ์-ฮินดู ทำให้ คนที่เคยอยู่ในพื้นที่นี้ถูกรุกรานหรือคุกคามจนต้องเคลื่อนย้ายชุมชนไปสู่พื้นที่อื่น ซึ่งพื้นที่ อาจจะไม่มีความปลอดภัยและสะดวกต่อการหลบหนี มีอาหารเพียงพอ และไม่จำเป็นต้องทอดทิ้ง วัฒนธรรมความเชื่อของตนเอง พื้นที่เชิงเขาที่อยู่ในบริเวณอำเภอกุสุมาลย์อาจเป็นทางเลือกที่ เหมาะสมสำหรับกรณีนี้ เพราะหลักฐานที่พบในพื้นที่กุสุมาลย์หลายแห่งไม่เพียงแสดงถึงความเจริญ ทางวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาแบบทวารวดีเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดวัฒนธรรม การสร้างเสมาที่กระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ จำนวนมาก และกล่าวได้ว่ามีลวดลายและ ความประณีตกว่าที่พบในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำห้วยทับทัน นั่นจึงยืนยันว่าพื้นที่นี้ค่อนข้างปลอดภัย และเอื้อให้สามารถสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรมได้อย่างมั่นคง ทั้งนี้แม้จะยังไม่พบวัฒนธรรม การสืบทอดตัวอักษรในพื้นที่ดังกล่าว แต่การพบหลักฐานการมีอยู่ของวัฒนธรรมเหล่านี้ก็ เพียงพอที่จะอนุมานได้ว่า ความไม่ลงรอยหรือการผานกันไม่ได้ไม่ลงตัวของกลุ่มความเชื่อ พราหมณ์-ฮินดูกับพุทธศาสนาน่าจะขัดแย้งกันอย่างรุนแรง

การปะทะกันทางวัฒนธรรมอาจเกิดขึ้นด้วยหลายปัจจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแง่ ของการแย่งชิงพื้นที่ซึ่งมีทรัพยากรธรรมชาติสำคัญ ซึ่งในกรณีของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำ ห้วยทับทันต่อเนื่องไปถึงชุมชนในพื้นที่ราบลุ่มราษีไศลที่ติดกับแม่น้ำมูล น่าจะมาจากมูลเหตุ ของการแย่งชิงทรัพยากร “เกลือ” และ “เหล็ก” เพราะงานวิชาการจำนวนมากล้วนแสดงความเห็น

ไว้ตรงกันว่า ในพื้นที่ราบสูงโคราชเรื่อยมาจนถึงพื้นที่อีสานทั้งหมด มีทรัพยากรที่โดดเด่นที่จะดึงดูดให้ผู้มีอำนาจเข้ามาช่วงชิงอยู่ไม่ขาดสาย เพราะพื้นที่อีสานตอนใต้เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญเรื่องเกลือและเหล็กมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว แต่ประเด็นก็คือการแย่งชิงทรัพยากรดังกล่าวอาจจะเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 หรือไม่ คงต้องพิสูจน์จากข้อมูลหลากหลายด้าน แต่ความเป็นไปได้หนึ่งที่จะทำให้เกิดการปะทะจนนำมาสู่การอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนในพื้นที่ชุ่มน้ำห้วยทับทันก็คือ การขยายตัวของกลุ่มคนที่กำลังจะพัฒนาสู่ความเป็นรัฐ นครรัฐ หรือแคว้นที่ต้องการใช้ทรัพยากรจำนวนมากเพื่อใช้หล่อเลี้ยงผู้คน ค้าขาย และอาจหมายรวมถึงการขยายอำนาจเพื่อแสดงแสนยานุภาพของการปกครอง

4. บทสรุป

ทวารวดีในศรีสะเกษถูกทอดทิ้งความรุ่งเรืองไว้ในพุทธศตวรรษที่ 12-16 พร้อม ๆ กับกลบชากโบราณสถานและหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกจำนวนมากไว้ใต้ผืนดิน ความเจริญนี้ นอกจากไม่ถูกนำเสนอให้กระจ่างแก่ความรู้ของสาธารณชนเท่าที่ควรแล้ว ยังทำให้เรื่องราวทวารวดีในพื้นที่ดังกล่าวขาดหายไปจากความทรงจำของคนท้องถิ่นด้วย อาจเป็นเพราะว่า นักวิชาการส่วนใหญ่มุ่งเน้นความสำคัญของร่องรอยวัฒนธรรมเขมรโบราณ ล้านช้าง และวัฒนธรรมจากกรุงเทพฯ สมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ จึงทำให้วัฒนธรรมทวารวดีมีพื้นที่ในหน้าประวัติศาสตร์ลดน้อยถอยลง แต่การให้ความสำคัญเช่นนี้ไม่ใช่เรื่องที่ต้องตัดสินว่าอะไรผิดหรือถูก อะไรควรหรือไม่ควร แต่เห็นได้ชัดว่าประวัติศาสตร์ศรีสะเกษมีความพยายามอย่างยิ่งที่จะสร้างความผูกพันตนเองไว้กับศูนย์กลางทางการเมืองที่เหนือกว่าและเจริญกว่า ทั้งในแง่อำนาจ เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม

บทความวิจัยนี้จึงพยายามคลี่คลายประเด็นปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ศรีสะเกษ (ยุคโบราณ) ผ่านวัฒนธรรมทวารวดีที่พบร่องรอยหลักฐานกระจายอยู่ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำห้วยทับทันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ซึ่งจากการศึกษาพบว่ามีชุมชนโบราณสมัยทวารวดีไม่น้อยกว่ายี่สิบชุมชนตั้งตัวเรียงรายอยู่ทั่วบริเวณ อีกทั้งยังพบว่ามีหลักฐานอย่างน้อยห้าประเภทที่สะท้อนอิทธิพลทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่ 1) ลักษณะฐานฐานของการตั้งชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและบางแห่งตั้งบนเนินดินเตี้ย ๆ ที่ภาษาท้องถิ่นอีสานเรียกว่า “โพน” หรือ “โคก” 2) เสมทำด้วยหินทรายหรือศิลาแลงสลักเป็นรูปทรงกลีบบัวที่ไม่ปรากฏภาพสลักขาคในพุทธศาสนาแต่สลักเส้นนูนบริเวณกึ่งกลาง 3) ชากโบราณสถานสฤปหรือเจดีย์ที่ก่อด้วยอิฐดินเผา 4) จารึกบนแท่งหินทรายภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ และ 5) ชิ้นส่วนรูปเคารพขนาดเล็กเนื่องในพุทธศาสนาที่คาดว่าน่าจะสัมพันธ์กับความเชื่อในนิยายมหายาน

แต่ร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลและห้วยทับทันนั้น เราพบการตั้งชุมชนโบราณหนาแน่นที่สุดอยู่ในพื้นที่ของอำเภอราชไสล รองลงมาคือพื้นที่อุทุมพรพิสัย โพธิ์ศรีสุวรรณ และห้วยทับทันตามลำดับ ความหนาแน่นของชุมชนและหลักฐานที่พบในแต่ละท้องที่ก็แตกต่างกัน กล่าวคือ ในพื้นที่ราชไสลพบร่องรอยหลักฐานสมัยทวารวดีที่อาจจะเรียกว่าหลากหลายที่สุด ทั้งจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ ส্তুปหรือเจดีย์ก่อด้วยอิฐดินเผา สันฐานชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และเสมาหิน แต่น่าเสียดายที่ยังไม่พบรูปเคารพในพุทธศาสนาที่ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นธรรมจักร พระพุทธรูป หรืออื่น ๆ สำหรับในกรณีของอำเภوپોธิ์ศรีสุวรรณ อาจจะกล่าวได้ว่าพบร่องรอยเสมาปรากฏชัดเจนที่สุด โดยเฉพาะในบริเวณวัดบ้านผือและวัดพระธาตุศรีโสมภณ ตำบลผือใหม่ ส่วนในพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะอำเภห้วยทับทันและอำเภอุทุมพรพิสัย ปัจจุบันพบเพียงลักษณะสันฐานของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ แต่มีจุดที่น่าสนใจอยู่ในพื้นที่บ้านสระกำแพงใหญ่ (ปัจจุบันมีชื่อเสียงในแง่การพบร่องรอยวัฒนธรรมเขมรโบราณ) ทว่าพื้นที่นี้มีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์มาไม่น้อยกว่าพุทธศตวรรษที่ 12 เพราะพบคูน้ำคันดินขนาดใหญ่ล้อมรอบชุมชนอยู่ ปัจจุบันปราสาทเขมรทับครอบอยู่ด้านบน ซึ่งลักษณะการสร้างโบราณสถานครอบแบบนี้พบได้ในพื้นที่ใกล้เคียง เช่น เมืองสุรินทร์ (คูประทาย และปะทายสมัน) ร้อยเอ็ด (สาเกตนคร) ซึ่งล้วนพบวัฒนธรรมทวารวดีซ้อนทับกับวัฒนธรรมเขมรทั้งสิ้น

การพบร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์ในลักษณะเช่นนี้ไม่เพียงสะท้อนให้เห็นการใช้ประโยชน์พื้นที่เข้ามาอย่างต่อเนื่อง แต่คำถามสำคัญก็คือการใช้พื้นที่เข้าเช่นนี้ดำเนินไปอย่างไรบ้างหรือเกิดจากความขัดแย้ง รุกราน หรือความไม่ลงรอยกันระหว่างผู้คนจากวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามากับวัฒนธรรมดั้งเดิม ความมั่นคงของวัฒนธรรมเขมรที่ครอบทับวัฒนธรรมทวารวดีที่พบกระจายอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานหลายแห่งนั้น เกิดจากเหตุปัจจัยใดแน่ คนกลุ่มไหนมีบทบาทสูงเด่นในการควบคุมพื้นที่เหล่านี้ และที่สำคัญ เราควรจะมีวิธีการอย่างไรในการเข้าถึงความจริงของอดีตที่ยังนับวันยิ่งทิ้งเวลาห่างจากตัวเราออกไปเรื่อย ๆ เพราะฉะนั้นจึงมีข้อคำถามและประเด็นปัญหาทางวิชาการอีกจำนวนมากเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีในศรีสะเกษที่ยังตอบได้ไม่หมด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องความไม่ลงรอยทางวัฒนธรรมระหว่างต้นธารความเชื่อเรื่องผีวิญญาณ พุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่เข้ามามีอิทธิพลเหนือนดินแดนแถบนี้ ทว่าคงจะเป็นการดีกว่านี้มากหากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลและห้วยทับทันได้รับความสนใจในการศึกษาทั้งในแง่ประวัติศาสตร์และโบราณคดีมากขึ้น โดยเฉพาะการขุดค้นทางโบราณคดีในชุมชนโบราณต่าง ๆ ที่กระจายอยู่ทั่วบริเวณ เพราะหากขาดสิ่งเหล่านี้เสียแล้ว การศึกษาร่องรอยวัฒนธรรมชุมชนโบราณในพื้นที่นี้คงเหลือในปริศนาต่อไปอีกนาน

เอกสารอ้างอิง/References

- กรมศิลปากร. (2565). *เมืองโบราณสมัยทวารวดี*. <https://www.finearts.go.th/main/view/31461>
- กรมศิลปากร. (2566). *วัฒนธรรมเสมาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. https://finearts.go.th/storage/contents/2023/04/detail_file/jKKTbK9yYhfyLVHsjMP2qafNwgB8zmEKep7ae4HV.pdf
- กั้วล คัชชิตมา. (2562). รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่องจารึกพระเจ้ามเหศวรธรรมัน. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- กำพล จำปาพันธ์. (30 กรกฎาคม 2567). 'กูพระบาท' มรดกโลกร่วมวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง (ไทย-กัมพูชา-ล้านช้าง). The People. <https://www.thepeople.co/thought/hard-opinions/53843>
- คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. (2513). *ประชุมจารึกภาคที่ 4: ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทยอันจารึกด้วยอักษรและภาษาไทย, ขอม, มอญ, บาลี, สันสกฤต*. กรมศิลปากร.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดศรีสะเกษ*. โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- ชิน อยู่ดี. (2529). *สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. กรมศิลปากร.
- ธิดา สารยา. (2540). *อาณาจักรเจนละ: ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ* (พิมพ์ครั้งที่ 2). มติชน.
- นภาพรณ มีลักษณะ. (2548). *ทวารวดีในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นัก ปวศ.ถอดรหัสจารึกพม่าบน 'ปิ่นใหญ่' ทำไมเรียก 'อยุธยา' ว่า 'ทวารวดี' เชื้ออั้งวะชนกลับคราวกรุงแตก. (4 เมษายน 2563). มติชนออนไลน์. https://www.matichon.co.th/education/news_2122631
- ผาสุข อินทราวุธ. (2544). รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2557ก). จาก "มะนิฮ ญัฮกูร" (ชาวญัฮกูร) สูการเป็นมอญทวารวดีและกระบวนการค้นความรู้สู่ชุมชนบ้านไร่. *วารสารอารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน*, 5(1), 78-87. <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jnuks/article/view/55736>
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2557ข). ว่าด้วยแนวทางของการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยโบราณ. *วารสารดำรงวิชาการ*, 23(1), 205-238.

- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2542). การปรับเปลี่ยนยุคสมัยของพุทธศิลป์ในประเทศไทย. วารสารเมืองโบราณ, 25(2), 10-36.
- เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเร็จ. (2557). การศึกษาและรวบรวมข้อมูลชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร และอำนาจเจริญ. มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ยอร์ช เซเดส์. (2542). ยอร์ช เซเดส์กับตะวันออกศึกษา รวมบทความแปล. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2558). ทวารวดีในอีสาน. มติชน.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2561). หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. มติชน 41.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2567). ภูพระบาท: ปูนียสถานบนภูพานศักดิ์สิทธิ์สองฝั่งโขง. วารสารศิลปวัฒนธรรม, 538(45), 43-87.
- วรุณี โอสธารมย์. (2547). เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 25. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วุฒิชัย นาคเขียว. (2567). ประวัติศาสตร์นิพนธ์เมืองศรีสะเกษตั้งแต่ทศวรรษ 2370 จนถึงปัจจุบัน. วารสารประวัติศาสตร์ ธรรมศาสตร์, 11(1), 65-95.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2533). แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมประวัติศาสตร์ไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). มติชน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2565). จากเสมออีสานถึงเสมอฟ้าแดด. วารสารเมืองโบราณ, 48(2), 18-22.
- ศราพร ณ ถลาง. (2563). ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 4). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สฤณีพงศ์ ขุนเดช. (2559). โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี (พิมพ์ครั้งที่ 2). ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สำนักงานจังหวัดศรีสะเกษ. (2567). แผนพัฒนาจังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ. 2566-2570. ศาลากลางจังหวัดศรีสะเกษ.
- สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา. (2565). การขุดตรวจ โบราณสถานกุ้งแก้วสี่ทิศบ้านห้วยตำบลห้วยคำ อำเภอรามไธสง จังหวัดศรีสะเกษ. <https://www.finearts.go.th/fad10/view/42823>
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). โครงการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเนื่องในวันพิพิธภัณฑ์ไทย ประจำปีพุทธศักราช 2564 ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดพระธาตุกุ้งแก้ว อำเภอรามไธสง จังหวัดศรีสะเกษ. สืบค้นเมื่อวันที่ 17 กันยายน 2567, จาก <https://www.finearts.go.th/nlt/view/27609>

- สุภัทรดิศ ดิสกุล, หม่อมเจ้า. (2560). *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000* (พิมพ์ครั้งที่ 6). สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สุรพล ดำริห์กุล. (2567). *ประวัติศาสตร์และศิลปะอีสาน. เมืองโบราณ.*
- สุรรัตน์ นพผา. (2567). โบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก. *วารสารดำรงวิชาการ*, 23(1), 219-246.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.
- Aymonier, É. (1885). *Notes sur le Laos*. Imprimerie du Gouvernement.
- Boeles, J. J. (1964). The king of Sri Dvaravati and his regalia. *Journal of Siam Society*, 52, pp. 99-114.
- Higham, C. (2002). *Early cultures of mainland Southeast Asia*. River Books.
- Hoshino, T. (2002). Wen Dan and its neighbours: The Central Mekong valley in the seventh and eighth centuries. In M. Ngaosrivarhana & K. Breazeale (Eds.), *Breaking new ground in Lao history: Essays on the seventh to twentieth centuries* (pp. 25-72). Silkworm Books.
- Murphy, S. A. (2010). *The Buddhist boundary markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th centuries BC: Toward an understanding of archaeological, religious, and artistic landscapes of the Khorat plateau* [Unpublished doctoral dissertation]. University of London.
- Peleggi, M. (2016). Excavating Southeast Asia's prehistory in the Cold War: American archaeology in neocolonial Thailand. *Journal of Social Archaeology*, 16(1), 94-111. <https://doi.org/10.1177/1469605315609441>